

OSKUDICA I GLAD U DALMACIJI U XIX I POČETKOM XX STOLJEĆA

Sime Peričić, Zavod za povijesne znanosti JAZU, 57000 Zadar, Oktobarske
revolucije 8

U V O D

Dalmacija je ponekad u svojoj prošlosti uvelike oskudijevala živežnim namirnicama, što su uzrokovali ratovi, zaraze i elementarne nepogode, kada je proizvodnja potrošnih dobara bila prijeteci smanjivana. To je naravno u prvom redu pogađalo siromašno seosko stanovništvo pokrajine, najviše ono na njezinu kopnenom zaleđu. Stalni pratilac oskudice i bijede bila je glad kao njihova logična posljedica, da bi onda donosila još drastičniju posljedicu — iseljavanje i umiranje.

Takva je nesreća pogodila Dalmaciju i u XIX stoljeću, kao uostalom mnoge države i pokrajine svijeta.¹ Zadatak je suvremene historiografije da se pozabavi tim problemom. Ovime mi dajemo svoj obol njegovu rješavanju.

Da bismo što bolje osvijetlili problem oskudice i gladnih godina ove pokrajine u promatranom razdoblju, prezentirat ćemo najprije globalne podatke o tadašnjoj proizvodnji osnovnih poljoprivrednih proizvoda, njihovoj permanentnoj nedovoljnosti i odražavanju na prehranu seoskog pučanstva, odnosno posljedicama izazvanim u godinama iznimno nerodnih ljetina u pokrajini — bolesti, umiranju i emigraciji. Istodobno ćemo pokazati mjere vlasti da se unaprijed izbjegne gladovanje njezinih ovdašnjih podanika i o akcijama poduzetim za njegovo ublažavanje. Pri tome će nam poslužiti dostupni arhivski i tiskani izvori, u prvom redu novinske suvremene vijesti.

I

Premda je Dalmacija u prošlom stoljeću bila jedina zemlja Austrije koja je bila pretežno, moglo bi se čak reći isključivo, poljoprivredna, ipak je njezina agrarna proizvodnja bila najslabija, odnosno, ovdašnji je urod žitarica bio konstantno najniži. To je onda bio razlog što je ljetina često bila nedostatna da bi prehranila ovdašnji živalj.

¹ Neka nam bude dopuštena mala digresija pa da upozorimo kako su mnogi pjesnici prošlog stoljeća posvećivali svoje stihove tom biču prirode.

Prema tvrdnjama predstavnika lokalnih vlasti Dalmacije iz XIX st. zemlja ovdje nije bila dovoljno kultivirana i zato ni jedne godine nije imala dovoljno žita i drugih živežnih namirnica. Tome su se zlu pridružili još neki prateći uzroci, a prije svega nepostojanje zanata i seoske ekonomije uopće kao izvora dodatnih prihoda, pa se oskudica i glad ovdje osjećala gotovo svake godine, ovisno o količinama i urodu ljetine.² Dakako, zbog bijednog stanja seoske, agrarne proizvodnje dalmatinski je težak živio uistinu jadno, te je još u prvoj polovini toga stoljeća nedostatak žita namirivan kupnjom u primorskim gradovima pokrajine,³ a ono se prethodno uvozilo izvan pokrajine. Naime, tada je Dalmacija prosječno dobivala žita samo za nekoliko mjeseci, u najboljem slučaju za deset mjeseci;⁴ situacija se nije mnogo izmijenila ni kasnije, sve do prvog svjetskog rata.

Najnepovoljnije je u tom pogledu bilo u kontinentalnom dijelu pokrajine, u Zagori. Tamošnji je živalj obično vrlo brzo potrošio svoju ljetinu, da bi zatim živio vrlo oskudno. Budući da su suše bile učestale, Zagorci su najčešće bili prisiljeni izbjegavati smrt hraneći se travama i nezdravim, štoviše otrovnim korijenjem. Upravo je toj siromašnoj Dalmaciji stalno prijetila opasnost od oskudice, gladi i uništenja obitelji, kako su to držali neki suvremenici.⁵ Može se zato reći da su nestašica hrane i glad manje-više posjećivali Dalmaciju iz godine u godinu,⁶ ali ne podjednako u čitavom promatranom razdoblju.

Već su mnogi suvremenici bili svjesni uzrokâ takvu stanju pokrajine. Po njima su to bili slaba kvaliteta ovdašnjeg zemljišta, u većem dijelu opaljivog žegom, nedostatak vode, uništavanje šuma, raspršenost parcela i kuća, pa je zato obrađivač bio daleko od zemalja, nedostatnost vučne stoke i ovaca, plaćanje desetine i mnogih drugih kontribucija.⁷ Drugi su pak uzroke oskudici i gladi nalazili u nedovoljnosti žita, nedostatku prerade i slaboj seoskoj ekonomiji; sporadično ili u cjelini te su pojave bile učestale jer su izvori sredstava za izdržavanje stanovništva bili gotovo ograničeni na zemljoradnju i stočarstvo. Ako bi uslijedila suša, što se događalo uistinu često, onda je pokrajina uvijek podlijevala opasnosti od krajnje bijede.⁸ Neki su uzroke oskudici i bijedi dalmatinskog, zagorskog seljaka 1829. god. vidjeli u visokim cijenama soli, raznim taksama, travarini i javnim i privatnim obvezama seljaka.⁹ Naj-

² Historijski arhiv u Zadru (dalje HAZd), Spisi Direkcije policije u Zadru, 1831, br. 231.

³ F. Petter, *Compendio geografico della Dalmazia*, Zadar 1834, 43.

⁴ *Gazzetta di Zara*, br. 105 od 24. XII 1844; *Discorso del Presidente della Società Agronomica Centrale di Zara*, Zadar 1850, 23.

⁵ HAZd, *Miscellanea*, svežanj 5, poz. B, list 49.

⁶ M. Zorić, *Romantični pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*, Rad JAZU, knj. 357, Zagreb 1971, 353, bilj. 1.

⁷ HAZd, *Miscellanea*, svež. 147, poz. 1, l. 524.

⁸ Isto, svež. 128, poz. 7, l. 48, 51; *Spisi Registrature*, 1843, VIII/9, 1192 (15994). Bilo je pak onih koji su to pripisivali lijenosti Zagoraca i njihovoj ljubavi prema vinu, jer, navodno, dok imaju, neracionalno troše, a potom gladuju (I. Pederin, *Franz Petter i Dalmacija*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 12, Zadar 1974, str. 122).

⁹ HAZd, *Miscellanea*, svež. 146, br. 59, l. 221—234.

bliže istini je činjenica da su svi navedeni problemi tadašnje Dalmacije zajedno uzrokovali nezavidno stanje seljaštva, čemu se pridruživala nesređenost i nebriga vrhovne vlasti za ovu pokrajinu u svakom pogledu.

Predstavnici pokrajinske vlasti vidjeli su sredstva za sprečavanje gladi u nekoliko oblika: redukciji šuma, dakle krčenju, zabrani držanja koza, boljoj vodoopskrbi, boljoj obradi zemalja, ušoravanju sela, povećanju broja stoke, dozvoli sadnje duhana, unapređenju zanata, neplaćanju desetine i drugom.¹⁰ Na žalost, sve je ostajalo na prijedlozima i pokušajima.

II

1. Kakvo je stanje u Dalmaciji bilo na prijelazu XVIII i XIX st. najbolje pokazuje izvještaj vladina savjetnika Giambattiste Rinna, u kojem on skreće pozornost bečkoj vladi na očajno stanje pokrajine i veliku nevolju ovdašnjeg stanovništva. Još porazniji dojam stekao je o položaju Dalmacije komesar Steffaneo odmah nakon dolaska; prilikom novačenja mladića u vojsku on se osobno uvjerio koliko je neishranjen, iscrpljen ovdašnji narod. Zato je već krajem 1802. god. po pokrajini razaslao putujuće učitelje zemljoradnje, kako bi tamošnje seoske stanovništvo bilo poučeno mnogim poslovima. Na taj je način uspio, kako sam kaže, narod upoznati s potrebom sadnje krumpira, pa je tako mnoge spasio od smrti od gladi.¹¹ Naime, jedan je kroničar 1800. godinu u Dalmaciji nazvao godinom prokletstva (*l'anno della maledizione*) jer ju je tada pogodila velika oskudica kruha i vina.¹² Međutim ni sljedeća godina nije bila ništa bolja jer je dio pokrajine pogodila izuzetno velika oskudica mnogih živežnih namirnica. To se u prvom redu odnosi na primorski i kopneni dio zadarskog područja, uključujući otok Pag i neka sela okolice Skradina; slab, nedovoljan urod žita uzrokovao je tužne posljedice »di rovinosa carestia« tamošnjih Zagoraca »che spinti dal bisogno e della fame«.¹³ I 1802. god. je suša pogodila Dalmaciju i Bosnu, od ožujka do listopada nije padala kiša, pa je žetva bila vrlo slaba, ovoga puta u čitavoj Dalmaciji i Boki kotorskoj, što je uvjetovalo ozbiljnu oskudicu svih osnovnih živežnih namirnica kod većeg dijela pokrajinskog pučanstva. Ne samo da su usjevi iznevjerili, nego je početkom zime poerkao dio stoke u Zagori,¹⁴ pa je tako nesreća siromašnog življa pokrajine bila potpuna.

To je bio razlog da je do sljedeće žetve žito trebalo namicati izvan pokrajine, kopnom ili morem. Dakako, tu je brigu trebala preuzeti vlada u Zadru. Ona je najprije iz državnih skladišta i preko gradskih trgovaca davala pomoć seljacima u žitu i brašnu pod uvjetom da se taj zajam vrati u novcu ili naturi

¹⁰ Isto, svež. 147, poz. 1, l. 524.

¹¹ A. Matijević, *Geschichte von Dalmatien, 1797—1806*, rukopis u samostanu sv. Frane u Zadru, str. 206—207.

¹² K. Prijatelj, *Ljetopis nepoznatog Splitsanina od god. 1756. do 1811, Starije JAZU*, knj. 44, Zagreb 1952, 86.

¹³ HAZd, *Spisi Vlade za Dalmaciju, 1802*, svež. XIII, br. 7362; Matijević, n. dj., 207.

¹⁴ HAZd, *Spisi Goëss*, svež. I, br. 2257, 2525, 2532/1803; K. Prijatelj, n. dj. str. 87.

već sljedeće godine.¹⁵ Potrebne količine žita su nabavljane svugdje gdje ih je bilo, pa čak i u Pesaru.¹⁶ Kako su međutim cijene žitu porasle, to je došlo do nepredviđenog spora između zaduženih seljaka i trgovaca vjerovnika, koji su zelenaški, bespravno utjerivali dugove iako je u ugovorima stajalo drugačije;¹⁷ jamačno je problem riješila država nadoknađivanjem žita ili novca trgovcima jer izvori više ne govore o tome.

2. Za vrijeme ovdašnje francuske uprave bilo je također oskudice živežnih namirnica. Nekoliko prvih godina je urod bio dobar. Prva slabija ljetina uslijedila je 1809. god. i uvjetovala je veliku oskudicu hrane u nekim regijama kopnene Dalmacije — Imotskom, Vrgorcu i Kninu, gdje je pučanstvo oskudijevalo osnovnim namirnicama. Samo je u Imotskoj krajini bilo 18 500 žitelja u takvim nevoljama da im je prijetila glad, te su »dovođeni iz bijede u očaj«, kako kazuje jedan suvremenik.¹⁸ Naravno, vlasti su poduzele stanovite mjere i dijelile žito uglavnom onima kojima je ono bilo najnužnije¹⁹ kako bi se izbjegle neugodne posljedice.

Dvije godine kasnije, 1811, dugotrajna je suša uzrokovala vrlo slabu, siromašnu ljetinu na jednom dijelu pokrajine. Njezine su se posljedice manifestirale tek početkom sljedeće godine oskudicom živežnih namirnica. Nestajica je bila tako velika da je prijetila smrću mnogima ako ubrzo ne dobiju pomoć. I ovoga puta je u najgorem položaju bilo zadarsko-šibensko područje, odnosno cijela sjeverna Dalmacija.²⁰ Vlasti su ogladnjelima dijelile žito i na taj način koliko-toliko otupljivale oskudicu do sljedeće žetve. Bilo je tada, međutim, onih koji nisu »mnogo dana vidjeli kruh«, kojima zemlja nije davala nikakvu potporu, pa čak ni divlje trave i smrića, nego ih je prepuštala gladi.²¹ To stanje najbolje ilustrira pismo koje su glavari i župnik Vira pisali 12. ožujka 1812. god. vlastima u Zadru. Među ostalim tu je rečeno: »Ovi puk naodi se u velikoj potrebi od glada, da su svi potrebni i da živiti nemogu, i ako se kralj ne smiluje na ovi Puk i ako mu ne dade (h)rane za živiti ovi puk oće pomriti od glada jerese ne mogu providiti na niednu drugu stranu.«²² Nadalje, u selu Rašteviću su npr. od gladi umirale tada 64 obitelji, a drugdje po selima jedva je bilo nešto bolje. Glad je kucala i na vrata nekih sela otoka Hvara, što je također bila posljedica nedovoljne žetve.²³

¹⁵ HAZd, Spisi austrijskog fiskalnog savjetnika, 1803, svež. VI, br. 68; Spisi Vrhovništva u Zadru, 1803, svež. I, br. 32, 75. — Tada je pomoć data oskudnima 33 sela zadarske okolice (HAZd, Spisi Registrature, 1835, VIII/6, 8130, 9886, 16400).

¹⁶ HAZd, Spisi Goëss, svež. I, br. 2541

¹⁷ Prijatelj, n. dj., 87. — Dalmatinski literat N. I v e l l i o je u svom pjesničkom pokušaju »Pensieri sulla Dalmazia«, Venecija 1803, u jedanaestercima opisao svu zaostalost, siromaštvo i gladovanje dalmatinskog stanovništva u zimi 1802/1803. god. (Zorić, n. dj., 374).

¹⁸ HAZd, Spisi Intendence, 1810, svež. III, br. 649, 859, 1147.

¹⁹ Isto, br. 991, 1757.

²⁰ Isto, 1812, svež. VII, br. 1060, 1326, 1375, 1465.

²¹ Isto, br. 1974, 1820, 3948, 4336; Miscellanea, svež. 16, poz. 15, l. 1.

²² HAZd, Spisi Intendence, 1812, svež. VII, br. 1297.

²³ Isto, br. 2344.

Neki su se, kao oni u Posedarju, pokušali od gladovanja spasiti prodajom vlastite stoke i nekih drugih dobara,²⁴ dok je većina dobila neznatnu pomoć od države; naime, vlada u Ljubljani je dopustila da se na račun oskudice podijeli odjednom 2 851 starić žita stanovnicima zadarskog i šibenskog područja, odnosno da se dâ 1/4 starića svakoj oskudnoj osobi.²⁵ Takva je pomoć dijeljena prije i poslije spomenute akcije, pojedinačno ili po selima, što je bilo izvan određene količine žita. Dakako, pomoć je kao i uvijek davana u obliku zajma, koji su zaduženi bili obavezni vratiti u obliku desetine sljedeće ljetine.²⁶ Stanovita je oskudica zahvatila neke dijelove pokrajine i 1813. godine, ali nije uzrokovala značajnije posljedice.

3. Teške prilike napoleonske epohe, kontinentalne blokade i nesretnog pohoda na Rusiju odrazile su se u Evropi agrarnom krizom izazvanom u prvom redu sušom i nerodicom,²⁷ što je onda rezultiralo logičnim porastom cijena poljoprivrednih i drugih artikala.²⁸

Naravno, takvo stanje nije mimoišlo ni naše zemlje, pa ni Dalmaciju, počevši 1814, što je potrajalo sve do 1817. godine.²⁹ Naime, poslije nekoliko uzastopnih nerodnih godina nastupila je prehrambena kriza popraćena bijedom i glađu dijela pučanstva pokrajine. Proizvodnja žitarica nije bila dovoljna, nego je dostajala samo za osam mjeseci, pa su žito i meso morali biti nabavljani izvana. Najgore je, dakako, bilo u Zagori gdje se inače po osobi trošilo sedam starića žita, malo mesa, povrća i vina godišnje. Pored toga se konzumiralo nešto mlijeka, maslaca, trave i drugog.³⁰ Nestašica je najprije zahvatila imotsko-vrgoračko-neretvansko područje. Samo je od 15 494 žitelja Imotske krajine bilo 2 792 onih (u 564 obitelji) kojima je već 1815. god. bila potrebna potpora u hrani, inače je opasnost od umiranja prijetila velikom emigracijom u Tursku. Da bi to stanje koliko-toliko ublažila, vlast je te obitelji privremeno oslobodila od plaćanja desetine i travarine. Te su obitelji bile zaista u nezavidnu položaju, bijedne, siromašne i uboge, posjedujući najčešće samo 2—3 ovce ili koze, neke jednu kravu ili oračeg vola, koje su tada bile prisiljene zaklati i pojesti, pa su na taj način ostale bez posljednjeg oslonca. Dakle, nisu imale žita, povrća i mesa, osnovnih živežnih namirnica.³¹ Zbog toga su vlasti tada i kasnije propagirale i forsirale sadnju krumpira i kupusa, ali istodobno davale male količine namirnica iz državnih skladišta.³² Jednaka je opasnost prijetila stanovništvu Makarske i njezina primorja,³³

²⁴ Isto, br. 1350.

²⁵ Isto, br. 1711, 2616.

²⁶ Isto, 1813, svež. VIII, br. 1847.

²⁷ V. L a g o, Memorie sulla Dalmazia, sv. I, Venecija 1868, 388; L. M a s c h e k, Manuale del Regno di Dalmazia, sv. II, 12; N. V u č o, Ekonomska istorija sveta, Beograd 1970, 170.

²⁸ Vučo, n. dj., 171.

²⁹ F. P e t t e r, Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen, Gotha 1857, 124; HAZd, Razni spisi Namjesništva, svež. 8, br. 1302.

³⁰ HAZd, Miscellanea, svež. 5, poz. A, l. 14, 30. — Svejedno su i tada Zagorci bili dugovjeki, doživljavali su i stotinu godina (isto, l. 63).

³¹ HAZd, Miscellanea, svež. 133, poz. 6, l. 10, 12.

³² Isto, l. 3, 9.

³³ Isto, l. 16—17, 19—20; G. A l a c e v i c h, Le crisi di Macarsca, Zadar 1909, 38.

kao i onom u Boki kotorskoj i drugdje;³⁴ nešto kasnije je tamošnja situacija bila još gora, najviše s razloga što je pošast uništila stoku.³⁵ Tamošnji seoski živalj je stoga zapao u krajnju bijedu i siromaštvo, pa je samo obilata državna pomoć osujetila teške posljedice.

Lokalne vlasti su držale da je jedan od najvažnijih uzroka bijede kopne-nog dijela pučanstva Dalmacije u potpunoj apstinenciji od trgovine s Turskom, koja je uslijedila iz bojazni da se ne unese neka zarazna bolest iz Bosne. Smatralo se da bi obnova trgovine barem donekle ublažila očajno stanje Zagoraca.³⁶ Ne postoje nikakvi statistički podaci o tadašnjoj oskudici, ali se zna da je potrajala sve do zime 1817—1818. god., kada su mnoge zagorske obitelji preživjele zahvaljujući samo pomoći države u nekim živežnim namirnicama.³⁷ To je mnoge odvratilo od namjeravane emigracije u Tursku.

4. Godine 1828. je ljetina u Dalmaciji potpuno podbacila, čak se može reći da je bila neznatna. Naime, duga, ustrajna suša, koja je vladala više od deset mjeseci u većem dijelu Dalmacije, kada nije pala niti jedna kap kiše, bila je mnogo gora od one 1782. god.³⁸ To je uzrokovalo izuzetno slabu ljetinu, osobito urod žita, u prvom redu u zadarskom području. Već u rujnu te godine su mnoge zagorske obitelji ostale bez kruha, ne znajući načina kako da se opskrbe za sljedeću sjetvenu godinu, a živeći u stalnoj bojazni od gladovanja. Najgore je bilo u Bukovici, blizu Knina i Skradina, gdje je pučanstvo ovisilo jedino o žitu i stoci;³⁹ upravo tamo je prijetila dugotrajna hladnoća i nedostatnost hrane jer je zbog studeni ugibala stoka.

Strašna, nepošteđena glad bjesnila je najviše među Zagorcima i zahvatila istodobno i neke otoke. Neki su se hranili nesamljevenim žitom, sirovim smrekovim bobicama, travama, klicama, prvim plodovima ispaše, pa čak jeli neku vrstu zemlje.⁴⁰ Prema tome je situacija bila uistinu kritična, što pokazuje i činjenica da su mnogi ubrzo oboljeli, a neki i umrli od gladi. U primorskim mjestima zadarskog okružja nije bilo dovoljno vina i ulja, pa je i tamošnji živalj strahovao od gladi. Prvi val takve oskudice trajao je od studenoga 1828. do lipnja 1829. god.⁴¹

Kako je spomenuto, u zimu 1828/29. god. se oskudica živežnih namirnica najviše manifestirala u Dalmatinskoj zagori. Dakako, tu je spadalo i trogirsko kopneno zaleđe i Poljica. Nije pak time bilo sasvim ograničeno oskudično po-

³⁴ HAZd, Razni spisi Namjesništva, svež. 8, br. 1302.

³⁵ Isto, br. 1321.

³⁶ HAZd, Miscellanea, svež. 133, poz. 6, l. 1.

³⁷ HAZd, Spisi Registrature, 1835, VIII/9, 118 (3119). — Potrebno je spomenuti da je 1817. god. žitom oskudijevalo i stanovništvo Lombardije, koje je krizu prebrodilo prehranom od krumpira (*Zora Dalmatinska*, Zadar, br. 22 od 2. VI 1845).

³⁸ N. Ivellio, Ricordi sciagure sulla tomba di mia madre, Venecija 1829, str. 31; Petter, Compendio geografico, n. dj., 43; HAZd, Spisi Registrature, 1829, VIII/6, 140 (6508).

³⁹ HAZd, Prezidijalni spisi, 1828, II, 1186/p, 1681/p.

⁴⁰ HAZd, Spisi Registrature, 1829, VIII/6, 140 (6508). — Na Braču je bila pojedena kobila, što se smatralo vrlo čudnim, premda se radilo o spašavanju života.

⁴¹ Ivellio, Ricordi sciagure, n. dj., 32; HAZd, Spisi Direktoije policije u Zadru, 1831, br. 231; Spisi Registrature, 1829, VIII/6, 140 (6508). — Pjesnik Ivellio je naziva »fame crudel« i »cruento flagel« (n. dj. str. 26—27).

dručje pokrajine toga vremena, nego se ono protezalo i na neke srednjodalmatinske otoke — Brač, Hvar i Vis.⁴² Prema tome su dva okružja pokrajine — zadarsko i splitsko — trebala pomoć u hrani. Točnije, to su bile preure Zadar, Obrovac, Biograd, Tijesno, Zlarin, Trogir, Sinj, Makarska, Omiš, Imotski, Neretva, Brač i Hvar. Siromaštvo i bijeda su stisli stanovništvo kopnenog dijela zadarskog okružja početkom 1829. god. Situacija je bila osobito teška na području između Obrovca i Knina—Bukovice.⁴³ Naime, od 120 842 žitelja zadarskog okružja, više od 70 000 ih je neizostavno trebalo pomoć u živežnim namirnicama. Kako je to izgledalo po preturama pokazuje sljedeća tablica:⁴⁴

Pretura	Broj stanovnika	Broj onih kojima je trebala pomoć
Zadar	35 341	21 697
Obrovac	10 393	10 166
Skradin	9 198	8 107
Šibenik	21 159	5 920
Drniš	14 581	2 000
Knin	23 448	22 604
Pag	7 772	—

Začuđuje činjenica da je živalj pretura Obrovac, Knin i Skradin gotovo u cijelosti oskudijevao osnovnim namirnicama, a da otok Pag tada nije imao takvih problema. Kako neki tvrde, kopнено stanovništvo zadarskog okružja se u nedostatku drugih sredstava prehranjivalo isključivo juhom, tjesteninom i vinom.⁴⁵ Tada je, nadalje, u preturi Sinj od 3 600 žitelja bilo 3 000 bijednih, dok je oskudica djelomično pohodila i dubrovačko okružje, koje je dotle bilo pošteđeno od ovoga biča.⁴⁶ Kolika je bila oskudica pokazuje i činjenica da su gladni okolice Omiša i Vrgorca pojeli sve žito koje im je dato za prehranu, pa i ono namijenjeno sjetvi.⁴⁷

Dakle, ljetina nije bila dovoljno obilata ni 1829. godine. Tako se zna da je u trogirskoj preturi bilo 20% tamošnjeg seoskog življa gladno, a mnogo više onih koji su hranom oskudijevali.⁴⁸ Slično je bilo u proljeće iste godine na otoku Hvaru; tamošnji je živalj potraživao pomoć u živežnim namirnicama, kako to pokazuje sljedeća tablica:⁴⁹

⁴² HAZd, Prezidijalni spisi, 1829, II/II, 688/p, 1045/p, 1061/p.

⁴³ HAZd, Miscellanea, svež. 146, br. 12, l. 26, 28—29.

⁴⁴ Isto, l. 30.

⁴⁵ Isto, l. 33.

⁴⁶ Isto, svež. 146, br. 94, l. 371; br. 202; svež. 147, poz. 1, br. 398.

⁴⁷ Isto, svež. 147, poz. 1, l. 335.

⁴⁸ HAZd, Spisi Direkcije policije u Zadru, 1831, br. 231.

⁴⁹ HAZd, Miscellanea, svež. 146, br. 152, 153.

Općina	Žitelja ukupno	Potrebitih
Hvar	2 500	1 145
Stari Grad	3 073	1 530
Jelsa	1 778	335
Vrboska	2 102	359
Sućuraj	958	183

Treba naglasiti da su neka od navedenih naselja otoka trebala pomoć za jedan ili više mjeseci, odnosno cijelu godinu, kako je to bio slučaj s Vrboskom. Na otoku Braču se, kako tvrdi splitski okružni poglavar Nani, nestašica manifestirala enormno jer je suša trajala od kolovoza 1828. do svibnja 1829. godine, kada su se posljedice pokazale u najgorem obliku. Mnogi su se bili angažirali u podjeli pomoći istinski siromašnima i izgladnjelima; oko 15 000 žitelja otoka dobilo je pomoć u novcu, dvopeku i kukuruzu⁵⁰ pa je na taj način ublaženo vrlo kritično stanje. Općenito uzevši stanovništvo je bilo izloženo najvećoj bijedi jer, pored ostaloga, nije imalo stoke ni gnojiva, pa je suša prethodne godine dovela Dalmaciju u stanje prave opustošenosti.⁵¹

Sljedeće, 1830. godine je sušni period nastavljen u mnogim dijelovima pokrajine, pa je strah od nove oskudice i gladi zahvatio dio ovdašnjeg pučanstva.⁵² Predviđanja su se na žalost obistinila jer je i te godine ljetina bila zaista siromašna na kontinentalnom dijelu pokrajine.⁵³ Kako je to bilo u usporedbi s poljoprivrednom proizvodnjom prethodne godine pokazuju najbolje suvremeni statistički podaci, svrstani u tablicu:⁵⁴

Godina	Žito	Vino	Maslinovo ulje
	mecena	emera	
1829.	1 249 517	815 320	75 918
1830.	766 596	606 090	13 097
manje 1830.	482 920	209 230	62 821

Dakle je ljetina 1830. god. bila mnogo slabija od one iz prethodne, 1829. god. Tome je razlog bio u prvom redu u iznimno jakom mrazu koji je zimi 1829/30. uništio jesensku sjetvu, dok su dugotrajna suša i elementarne nepogode uvjetovale slab urod vina i maslina, najvažnijih poljoprivrednih proizvoda Dalmacije.

⁵⁰ Isto, svež. 147, poz. 1, br. 506, l. 700—704.

⁵¹ HAZd, Spisi Registrature, 1829, VIII/6, 140 (1273).

⁵² Isto, 1830, VIII/6, 14958.

⁵³ HAZd, Spisi Registrature, 1830, VIII/6, 13206, 22521; 1831, VIII/6, 320 (5193).

⁵⁴ HAZd, Prezidijalni spisi, 1829, II/H, 1446/p; Spisi Registrature, 1830, VIII/6, 13206 (26173). — Te je godine ljetina bila slaba i na otoku Braču (HAZd, Razni spisi Namjesništva, svež. 21, br. 2656).

5. Na početku četvrtog desetljeća toga stoljeća vlasti su pažljivo motrile da li se na nekom području ili selu pokrajine približava nestašica živežnih namirnica ili pak prijeti glad. Zato su lokalne vlasti bile dužne dojaviti središnjoj vlasti u Zadru, bez oklijevanja, uzroke i druge okolnosti koje su uvjetovale krizno stanje. Nadalje, bečki je dvor stalno preporučivao unapređenje poljoprivrede i zanata kao preventivno sredstvo protiv pojave oskudice u Dalmaciji.⁵⁵ Međutim, ni te mjere nisu bile osobito djelotvorne jer je vrlo skoro pokrajinu ponovo zadesila agrarna kriza, koju nisu mogle osujetiti, rekli bismo, jalove mjere.

Naime, najprije je u proljeće 1834. god. suša iznevjerila nade seoskog stanovništva jednog dijela pokrajine; najviše se to manifestiralo na gotovo cijelom kopnenom zaleđu zadarskog okružja i otoku Murteru, dok se nešto slabije odrazilo u nekim regijama splitskog okružja.⁵⁶ Uz to, na Braču je 26. ožujka pao snijeg koji je uzrokovao ugibanje velikog dijela tamošnje stoke. Ljetina je na zadarskom području bila, u prvom redu ona žitna, slabija čak i od one iz 1828. godine, za čitavu trećinu uroda, dok je krmne hrane bilo manje za polovinu. Samo je te godine vina i maslinova ulja bilo više negoli navedene godine.⁵⁷

Sušni period je nastavljen i u jesen iste godine, što je osobito pogodilo splitsko i dubrovačko područje. Nedostatak vode je uzrokovao i pomor stoke i slab urod povrća, pa je prijetila apsolutna oskudica osnovnih namirnica.⁵⁸ To je Dalmaciji još jednom donijelo crnu zimu, te je državna blagajna morala i ovaj put biti otvorena. Nadalje, suša je također uzrokovala slabiju ljetinu splitskog okružja 1836. god., pa je postojala bojazan od eventualne oskudice i tada.⁵⁹ Žito je isto tako slabo urodilo sljedeće godine, što je dovelo do nestašice u nekim selima kontinentalnog dijela Dalmacije.⁶⁰ Ali ona nije bila tako drastična kao one prethodne, pa su i posljedice bile mnogo blaže.

6. Neko vrijeme nije bilo kriznih trenutaka u dalmatinskoj poljoprivredi. Tek desetak godina poslije u Dalmaciji je uslijedila još jedna izrazito slaba ljetina. Zbog toga je strah od posljedica oskudice zahvatio zadarsko okružje, ovaj put kopnene preture, te one Šibenika, Paga i Raba,⁶¹ općenito uzevši, tamo je poljski urod bio za 10% slabiji od prosječnog, što i nije bilo u osnovi tako kritično. Međutim, apsolutna bijeda je napala samo 80 obitelji sela Bilišani u obrovačkoj preturi. Vlada je priskočila u pomoć stanovitom količinom žita za prehranu i sjeme te novcem, kako bi tamošnji živalj mogao preživjeti zimu 1846/47. godine.⁶² Stanovita se oskudica istodobno osjetila tako-

⁵⁵ HAZd, *Miscellanea*, svež. 5, poz. B, l. 49.

⁵⁶ *Gazzetta di Zara*, br. 33 od 25. IV 1834; HAZd, *Spisi Registrature*, 1835, VIII/6, 118 (2839).

⁵⁷ HAZd, *Prezidijski spisi*, 1835, VI/1, 1497/p.

⁵⁸ HAZd, *Tajni spisi*, 1834, br. 195.

⁵⁹ HAZd, *Spisi Registrature*, 1836, VIII/6, 17581.

⁶⁰ *Gazzetta di Zara*, br. 30 od 14. IV 1837, br. 15 od 20. II 1838.

⁶¹ HAZd, *Spisi Registrature*, 1846, VIII/6, 16170 (25221, 29121).

⁶² Isto, 16170 (25797, 26434); 1847, VIII/6, 180; *Prezidijski spisi*, 1847, VI/1, 378/p.

der u jednom dijelu splitskoga kopnenog okružja, na otoku Visu i drugdje,⁶³ pa je pomoć tamo pružena u obliku organiziranih javnih radova.

Nešto je bolja ljetina, ali ipak nedostatna, bila 1847. godine, ali je već 1848. godine sporadično u pokrajini bila tako slaba da je tamošnjem življu prijetila velika bijeda. Jamačno je to navelo dalmatinskog poslanika u bečkom parlamentu Božidara Petranovića da upravo na toj razini upozori na bijedu koja je vladala u nekim predjelima Dalmacije, što je bila posljedica slabijeg uroda ljetine,⁶⁴ a znalo je biti još mnogo gore. Jedan izvor pokazuje da je tada u Imotskoj krajini od 19 295 njezinih žitelja bilo 4 198 onih kojima je trebala hitna pomoć u hrani. Slično je bilo u omiškoj preturi, u Poljicima, gdje je bilo mnogo bijednika koji su mogli svakog trena »poginuti od glada«, kako su alarmirali tamošnji župnici.⁶⁵ Nešto manje, ali ipak osjetno, tada su oskudicu živežnih namirnica osjetile sve preture graničnog pojasa, od Obrovca do Imotskog, te otoci Pag i Rab,⁶⁶ što su vlasti suzbile podjelom žita, posudbom novca i organizacijom javnih radova.

Neka su područja pokrajine i na zimu 1849/50. god. živjela u jadnim prilikama jer je ljetina bila tamo vrlo oskudna. Tako su sela Povljana i Vlašići na otoku Pagu bila tada izložena velikoj prehrambenoj oskudici; naime, u ta dva sela je 252 osobama prijetila glad, pa je minimalna pomoć države u tom smislu spasila situaciju.⁶⁷ Prethodnim oskudnim ljetinama na Visu pridružio se slab ulov ribe tih godina. Zato se prehrana tamošnjeg življa tada sastojala gotovo isključivo od divljeg zelja bez ikakva začina.⁶⁸ Stanje bijede je prebrođeno bez pogubnih posljedica zahvaljujući pomoći koju je stanovništvu pružila državna blagajna.

7. Počevši zimom 1853/54. god. u Dalmaciji je zavladao još jednom period oskudice živežnih namirnica. Naime, suša je umnogome oslabila urod ljetine 1853. godine, a to se ponovilo i sljedeće godine, kada je opća oskudica zahvatila cijelu pokrajinu. Nestašica se ipak ponegdje manifestirala u svom najgorem obliku, kako je to bilo u obrovačkoj preturi, na otoku Visu, Boki kotorskoj i drugdje⁶⁹ gdje je stanje bilo zaista alarmantno. Siromašno je stanov-

⁶³ Isto, 1847, VIII/6, 145 (20366, 21943); G. Novak, Pogled u ekonomske prilike Visa u prvoj polovici XIX stoljeća, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, sv. VI—VII, Dubrovnik 1959, str. 18.

⁶⁴ HAZd, Spisi Registrature, 1849, VIII/6, 2074.

⁶⁵ Isto, 2839 (5549). — Upravo tada se u splitskom okružju više počeo uzgajati krumpir jer je sjeme vlada dijelila besplatno (L. Katić, Gospodarsko stanje Splita i okolice po desetini u prvoj polovici XIX stoljeća, *Anali HIJAZU u Dubrovniku*, sv. VI—VII, Dubrovnik 1959, str. 94).

⁶⁶ HAZd, Spisi Registrature, 1849, VIII/6, 2839 (6313, 8453, 12877).

⁶⁷ HAZd, Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, busta 131, svež. IV, br. 376. — Tada su i neki predjeli zadarskog okružja oskudijevali. Najgore je bilo u drniškoj preturi, gdje je 1/3 življa trebala pomoć, a nešto bolje je bilo u preturama Obrovac i Benkovac (HAZd, Spisi Registrature, 1849, VIII/6, 24523; 1850, VIII/6, 312, 707).

⁶⁸ HAZd, Spisi Registrature, 1849, VIII/6, 2839 (12450, 24653); Novak, Pogled u ekonomske prilike, n. dj., 20.

⁶⁹ HAZd, Prezidijski spisi, 1854, VI/1, 432/p, 803/p, 2168/p; Spisi Registrature, 1855, VIII/3, A, 183 (1251, 17237).

ništvo bilo potpomognuto žitom za jelo i sijanje, koje je nabavljano u lombardsko-venetskoj pokrajini Monarhije po prilično visokim cijenama. Zato je ono i dijeljeno, zapravo posuđivano po nesnošljivim cijenama nastradalim seljacima.⁷⁰ Sljedeće je zime glad ugrozila egzistenciju gotovo cijeloj pokrajini. Začudo, na zadarskom je području oskudica bila manjih razmjera negoli ranije. Zapravo ovoga puta je bila ograničena na otoke Pag, Rab, Silbu, Olib i Murter. Stanovništvo je svejedno osjećalo zamor od prethodnih nestašica, pa mu je i ovako snošljiv položaj predstavljao neki teret. Tek ćemo spomenuti da su na otoku Pagu tada 4 792 osobe trebale tuđu pomoć, koja je onda prispjela dijelom od države, a dijelom od brojnih privatnika.⁷¹

Zbog nedovoljne ljetine oskudica živežnih namirnica je nastavljena i 1856. god. Manifestirala se sporadično i u blažem obliku. Tako je u rujnu te godine na Pagu bilo nekoliko desetina obitelji kojima je bila nužna pomoć sa strane jer je ljetina iznosila jedva četvrtinu od prosječne. Zato je od 4 511 žitelja otoka njih 1 526 trebalo pomoć u namirnicama; začudo, najviše je potrebnih bilo upravo u samom središtu preture, čak 800 osoba. Međutim, taj se broj već u listopadu iste godine popeo na više od 2 000.⁷² Nestašica se najintenzivnije osjećala od rujna 1856. do ljeta sljedeće godine, u kojem je razdoblju otok dobio priličnu novčanu pomoć u svrhu saniranja stanja.

7a. Suša je 1861. god. prijetila glađu i općem ekonomskom krizom u Dalmaciji,⁷³ ali je ipak prošla bez većih posljedica. Međutim, mnogo je gore bilo dvije godine kasnije, 1863, kada je poljoprivredna proizvodnja uvelike zakazala u pojedinim regijama pokrajine. Suša, tuča, bolest maslina, stočna pošast u zagorskom dijelu bili su uzrokom prilično kritičnog položaja tamošnjeg življa.⁷⁴ Takvo je stanje rezultiralo oskudicom namirnica zimi 1863/64. god. u nekim područjima Dalmacije. Tako je gladovanje zahvatilo dio pučanstva otoka Paga, dok je u okolici Benkovca bilo oko 500 gladnih. Slično je bilo i u nekim selima poluotoka Pelješca.⁷⁵ Državna potpora u nekoliko oblika očuvala je stanovništvo od pogibeljnih posljedica.

Jedva nešto obilatije bile su ljetine nekoliko idućih godina, sve do 1866, kada je žito i grožđe u nekim regijama pokrajine rodilo vrlo slabo. Čini se da je osobita oskudica pogodila otok Pag, te općine Muć i Budva.⁷⁶ Treba spomenuti da je to bila ratna godina, što je umnogome pogoršavalo ionako tešku situaciju. Slično se ponovilo i sljedeće godine, pa se nestašica namirnica osjetila sporadično po pokrajini.

⁷⁰ HAZd, Prezidijalni spisi, 1854, VI/1, 919; Spisi Registrature, 1854, VIII/3 A, 111 (2085, 3709).

⁷¹ HAZd, Spisi Registrature, 1856, VIII/3 A, 212 (557); 1867, VIII/3 A, 2442.

⁷² HAZd, Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, b. 203, Carestia 1856, br. 576, 579.

⁷³ V. I. Frejdzon, Ruskie konzulskie donesenja iz Dubrovnika o položenju v Dalmaciji v 60-ih načale 70-ih godov XIX v., *Historijski zbornik*, sv. XXIX—XXX, Zagreb 1976/77, 366.

⁷⁴ HAZd, Spisi Registrature, 1864, VIII/3 A, 395, 593.

⁷⁵ Isto, 1867, VIII/3 A, 143, 6484, 6549; *Miscellanea*, svež. 27, poz. 2, l. 3, 5—8.

⁷⁶ Isto, *Miscellanea*, svež. 27, poz. 3, l. 1—23; Spisi Registrature, 1867, VIII/3 A, 14196, 17679, 17704.

Kako se vidi, tadašnji ciklus oskudnih godina u Dalmaciji je potrajao nešto duže od prethodnih. Takvo je stanje, naravno, bilo poznato javnosti. Tako je tadašnji dalmatinski preporoditelj Mihovil Pavlinović u jednom svom književnom radu jadikovao nad pokrajinom ovako: »Ima i naša Dalmacija svojih proljetnih ljepota; ali gdi joj je veselje? Kad svane Jurjevo, eto u nas goleme nevolje! Seljaku nestane hrane, pa gladujuć i dužeć se, Zagorac jedva čeka da ga utješi kap mlijeka. [...] Teško je živiti uz sirotinju koja te izdaleka rđom zapahiva. I odjeća, i lica i tuježljivi govori, sve ti spominje da si u siromašnoj zemlji.«⁷⁷ Svakako je to plod inspiracije doživljene na licu mjesta. A nitko od ondašnjih javnih radnika Dalmacije nije tako dobro poznao stanje i prilike pokrajine, upravo na selu, kao Pavlinović koji je stalno putovao uzduž i poprijeko Dalmacije.

8. Novi oskudni period u Dalmaciji započeo je 1872. godine. Tada se naime nestašica živežnih namirnica manifestirala samo sporadično po pokrajini. Još početkom iste godine je u okolici Trogira, prema pisanju suvremenog tiska, bila velika nestašica osnovnih živežnih namirnica, pa je gladovanje, navodno, uzrokovalo nekoliko smrtnih slučajeva. Međutim, stvarno stanje, tvrdili su predstavnici lokalnih vlasti, nije bilo tako kritično. Istina, nekoliko je starijih osoba umrlo u selu Marini, ali je službena ekspertiza ustanovila da se tu radilo o naravnoj smrti tih osoba, a ne od gladovanja.⁷⁸ Na drugoj strani je selo i dalje tvrdilo da je to zaista uslijedilo kao posljedica nedostatka hrane; to bi zaista moglo biti točno jer je već krajem navedene godine gotovo čitav živalj sela Marine gladovao,⁷⁹ kako su to pisale i autonomaške novine, kojima takvo što nije odgovaralo.

Plodovi zemlje u Dalmaciji 1873. god. bili su toliko nedostatni da je postojala opasnost od temeljite bijede seljačkog staleža u pokrajini, čiji je broj tada dosegao 341 692 duše.⁸⁰ Zato se u većem dijelu pokrajine glad pojavila već početkom zime. Oskudica se najprije, čini se, pokazala na zadarskom otočju. Za Dragove na Dugom otoku suvremene novine kazuju da su »miserabile villagio«,⁸¹ a slično je bilo s mnogim selima kopnenog dijela zadarskog kotara i nekim oazama pokrajine. Autonomaši su dapače držali da tadašnja agrarna kriza treba i mora zaokupirati dalmatinske poslanike u bečkom parlamentu jer su oni upravo dužni informirati vladu o najžalosnijim posljedicama oskudice koja je tlačila seosko pučanstvo Dalmacije. Naime, još od povijesne gladi 1829. god. nije se pamtila nedovoljnija ljetina, te su čitavi kotarevi bili bez žitarica i drugih agrarnih proizvoda.⁸² Stoga je zimi 1873/74. god. »glad

⁷⁷ M. Pavlinović, Puti, Zadar 1888, 4; *Narodni list* od 21. V 1867.

⁷⁸ HAZd, Spisi obitelji Zanchi, svež. V; *Narodni list*, br. 100 od 20. XII 1872.

⁷⁹ *Il Dalmata*, br. 98 od 11. XII 1872.

⁸⁰ *Objavitelj Dalmatinski*, Zadar, br. 8 od 28. I 1874; Izvješća brzopisna i analitična XIII zasjedanja Zemaljskog sabora dalmatinskoga, Zadar 1874, str. 26; *La Dalmazia cattolica*, br. 37 od 14. IX 1873; *Gospodarski list dalmatinski*, Zadar, br. 1 od 1. I 1874, str. 3—4.

⁸¹ *La Dalmazia cattolica*, br. 37 od 14. IX 1874.

⁸² *Il Dalmata*, Zadar, br. 75 od 24. IX 1873.

dohvatio cijeli narod«, glad je vladala pokrajinom, zaključivale su novine.⁸³ Sudeći prema količini date pomoći, najveća je oskudica tada zavladała u Imotskoj i Sinjskoj krajini.⁸⁴ Mnogi su se Zagorci, a isto tako i Poljičani najviše prehranjivali kukuruznim kruhom i divljim travama. Dapače, ponekad su s brašnom miješali prah kore drveta,⁸⁵ samo da bi preživjeli krizno vrijeme.

Ni sljedeće godine prinos žitarica u pokrajini nije bio mnogo bolji, sporadično minimalan. Velika je oskudica privremeno zavladała na otoku Pagu, ali i u još nekim mjestima zadarskog kotara.⁸⁶ Suši su se uskoro pridružile elementarne nepogode koje su ponegdje nanijele velike štete vinovoj lozi i maslinama, kako je to bilo u okolici Splita.⁸⁷

Nestašica mnogih živežnih namirnica se na zadarskom otočju osjetila u godinama 1877/1878, kada su mnoge tamošnje obitelji trebale pomoć u tim artiklima jer im je inače prijetila smrt od gladi.⁸⁸ Naime, tamošnja je situacija bila takva da mnogi žitelji »nemaju nikakva sredstva da se otmu gladnoj smerti«,⁸⁹ kako to kaže jedan suvremenik. Slično je stanje zavladało i u općinama Biograd, Silba, Rab, Sali, opet kao odraz slabe prethodne ljetine na tom dijelu zadarskog primorskog i otočnog dijela kotara.⁹⁰ Zato su mnogi jeli divlje voće, magunje, smrčike, krmu i ptice. Nadalje, ljetina je 1879. god. u nekim dijelovima pokrajine bila tako slaba da je u dijela ovdašnjeg pučanstva izazivala strah od opće gladi. Naime, zbog dugotrajne suše je žetva sitnog žita u zadarskom kotaru bila toliko nedostatna da je bijeda vladala gotovo na čitavom njegovom području.⁹¹ K tome, urod vinove loze i maslina, te ribolov bili su uistinu minimalni, što je ekonomske prilike kotara u cjelini dovelo u nezavidan položaj. Već u kolovozu te godine mnoge su obitelji kopna i otoka ostale bez nužnih namirnica; zato su ih porezna izvršenja bacala u propast, potpunu pauperizaciju, jer nisu imale što prodati i na taj način podmiriti porezne obaveze prema državi. Tako nezavidnu situaciju je također pratio porast cijena žitu i stoci, što je onda sve zajedno uzrokovalo, kako reče zadarski kotarski poglavar u svom dopisu od 4. VIII 1879. god. »infelicissime circostanze economiche di questi distrettuali e benignamente salvarli dall' estrema rovina disponendo la sospensione degli atti esecutivi debiti di imposte tanto arretratti quanto correnti«.⁹² Zapravo, velik dio pučanstva zadarskog kotara

⁸³ *Zemljak*, Zadar, br. 16 i 39 od 11. II i 5. IV 1874.

⁸⁴ *Zemljak*, br. 16 od 11. II 1874.

⁸⁵ T. Schiff, *Aus Halbvergessenen Lande, Culturbilder aus Dalmatien*, Beč 1875, 43.

⁸⁶ HAZd, *Miscellanea*, svež. 26, poz. 25, l. 7; *Narodni list*, b. 28 od 11. IV 1877.

⁸⁷ HAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, svež. V; *La Dalmazia cattolica*, br. 37 od 12. IX 1875. — Slično je bilo 1877. god. na Korčuli i okolici Šibenika (HAZd, *Miscellanea*, svež. 26, poz. 25, l. 5—6).

⁸⁸ D. Foretić, *Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX stoljeća do Prvog svjetskog rata*, Zbornik: Hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, str. 49.

⁸⁹ HAZd, *Miscellanea*, svež. 148, poz. 2, l. 106—107.

⁹⁰ Isto, l. 1—34, 45, 53.

⁹¹ Isto, poz. 4, l. 2, 6.

⁹² Isto, l. 6; poz. 3, l. 8—9.

bio je tada bez kruha. Sve su općine javljale kotarskom poglavarstvu o velikoj oskudici svojeg pučanstva. Samo je u zadarskoj općini tada bilo 2 000 gladnih; da bi se održali u životu do sljedeće ljetine, država im je davala pomoć od tri solda na dan po osobi, a isto je tako privremeno obustavljano naplaćivanje poreza u selima kojima je prijetila apsolutna glad.⁹³

Neke obitelji u općini Sali nisu požnjele žita niti za sjeme, a u čitavoj općini je bilo 780 izgladnjelih. Seljaci sela Dragove su se tek privremeno osigurali zalihama prošlih obilatih ljetina, ribolovom i pomorstvom. Ipak, neke tamošnje obitelji nisu vidjele kruha više dana, a održavale su se u životu jedino prehranom divljim travama.⁹⁴ Krajem navedene godine je od 44 908 žitelja zadarskog kotara bilo 5 895 stvarno ugroženih, kojima je trebala hitna pomoć u živežnim namirnicama. Prema općinama kotara to je izgledalo ovako:⁹⁵

Općina	Žitelja	Potrebni
Rab	3 952	899
Pag	4 963	1 218
Silba	4 049	87
Sali	4 012	351
Nin	5 395	634
Novigrad	3 997	819
Biograd	5 348	691
Zadar	13 192	1 196

Iz ovoga se vidi da je opet u najvećoj nevolji bilo pučanstvo otoka Paga, ali je i drugdje bio velik broj onih koji su trebali pomoć u hrani. Uzevši u cijelosti, više je od deset posto ukupnog ovdašnjeg stanovništva, ubrojivši tu i gradsko, bilo u oskudici i neprestano bilo u borbi s glađu.

Zadarski je kotar doživio slabu ljetinu i 1880. godine. Zato je već na početku te zime najveća oskudica pogodila pučanstvo otoka Paga, koje se pravim čudom tada i prethodnih godina spasilo od pogibeljna gladovanja. Na tom je otoku tada urod žita bio osrednji, vino i povrće nedovoljni, dok je soli proizvedeno manje od polovice uobičajene godišnje proizvodnje; vino dakle nije rodilo, a sol nije napravljena, mada su upravo to bili gotovo jedini izvori prihoda žitelja tog otoka. Međutim, uzevši u cjelini pokrajinski urod žita i krumpira bio je prosječan, ali je zato povrća i vina bilo u nedovoljnim količinama. Ribolov je, začudo, isto tako bio vrlo siromašan svugdje u pokrajini,⁹⁶ premda je inače bio posljednja utjeha ovdašnjeg otočnog stanovništva.

Krajem te godine je broj bijednih npr. na otoku Pagu od 2 400 bio smanjen na ciglih 500, da bi već na početku sljedeće oskudica pritiskala više od 2 100 žitelja svih otočnih mjesta, od čega je čak 1 536 osoba otpadalo na općinsko središte.⁹⁷ U to su doba nestašicu osjećali neki žitelji otoka Raba i

⁹³ HAZd, Miscellanea, svež. 148, poz. 4, l. 43—45, 55—57, 69, 73, 98, 142, 147.

⁹⁴ Isto, poz. 9, l. 13, 25, 42, 46.

⁹⁵ Isto, poz. 10, l. 3—16.

⁹⁶ Isto, poz. 2, l. 7, 70, 82.

⁹⁷ Isto, poz. 11, l. 21—24, 68, 187—188, 192—193; Brzopisna izvješća XVIII zasjedanja Zemaljskog sabora dalmatinskoga, Zadar 1882, str. 94.

okolice Nina.⁹⁸ Na otoku Pagu su elementarne nepogode često uništavale ionako siromašne kulture. Alarmanтно stanje je uslijedilo zimi 1882. god. kada je 300 ljudi stradalo od istinske nestašice osnovnih živežnih namirnica na otoku; slično je zabilježeno i u općini Sali, gdje je također tada jedan dio pučanstva trpio oskudicu.⁹⁹

9. Na nekim je otocima zadarskog arhipelaga ljetina 1887. god. bila nedovoljna u velikoj mjeri, što se odrazilo na prehrani tamošnjeg življa sljedeće zime. Najgore je tom prilikom prošlo selo Brgulje, gdje su mnoge obitelji bile bez imalo hrane, pa su bez kruha i soli preživjele pravi nalet oskudice uz pomoć trave i smrića, inače bi njihovi životi bili u velikoj opasnosti. Naime, tamo je 57 osoba zaista gladovalo, dok su 154 živjele u najvećoj oskudici.¹⁰⁰ Kako je to selo pripadalo općini Silba, to su više vlasti predbacivale tamošnjima nebrigu i upozoravale na odgovornost ako se pojavi »glodomornica«, smrt od gladi, zbog nedostatnosti sredstava za utaživanje gladi nevoljnika.¹⁰¹ Međutim, ni ovog puta Namjesništvo nije imalo sredstava potpore, nego je samo upućivalo općinu da se obrati za pomoć Oskudičnom fondu ili traži zajam od Zemaljskog odbora,¹⁰² što je značilo daljnju patnju i opasnost po život za one koji su trpjeli glad.

Istodobno je u Molatu gladovalo 20 obitelji, ali je njima silpska općina pomogla da prežive krizu. Ubrzo je nastupilo povoljnije vrijeme za obradu polja, ribolov i druge poslove, što je tom življu osiguravalo stanovitu egzistenciju.¹⁰³ Nadalje, neki su žitelji novigradske općine tada živjeli u tolikoj nestašici da im je prijetila glad. Takvu je situaciju uvelike otežavala činjenica da je gotovo sva stoka u Posedarju i Slivnici uginula na početku zime od gladi i studeni, što je, naravno, značilo velike neprilike tamošnjem stanovništvu, napose onima koji su živjeli isključivo od stoke. Situacija se popravila mogućnošću težaka da zarade nešto novca za koricu kruha na javnim radovima, te ih je gladovanje ovog puta mimoišlo,¹⁰⁴ osim što su rijetki tamošnji stanovnici ipak stradali od stanovite oskudice.

Na otoku Pagu je 1888. god. ljetina opet bila slaba, kao i jematva, pa je ovdašnjem življu prijetila oskudica. Kada zakaže urod najvažnijih kultura, onda nije nikakvo čudo ako glad posjeti tamošnje seljake »koji ni u najblagoslovljenijim godinama ne plivaju u obilatosti«, kako piše Namjesništvo 28. XII 1888. god. Zato je bilo potrebno preventivno dići zajam i tako izbjeći bilo kakve posljedice.¹⁰⁵ Početkom 1889. god. je sela Pakoštane i Drage u biogradskoj općini počela moriti neka nepoznata bolest i oskudica hrane, pa su se seljaci prehranjivali neko vrijeme divljim travama.¹⁰⁶ Slično je stanje ubrzo

⁹⁸ HAZd, Miscellanea, svež. 148, poz. 11, l. 190, 192—193.

⁹⁹ Isto, l. 206, 210.

¹⁰⁰ Isto, poz. 3, l. 32, 35, 39—40.

¹⁰¹ Isto, l. 36.

¹⁰² Isto, l. 38—39, 93.

¹⁰³ Isto, l. 51, 61, 63.

¹⁰⁴ Isto, l. 75, 78, 84, 89.

¹⁰⁵ Isto, l. 94, 96.

¹⁰⁶ Isto, l. 100.

zahvatilo i neka sela kopnenog dijela biogradske općine i otoka Pašmana, kojima je trebala znatna pomoć da bi prebrodila krizu.¹⁰⁷ Oskudica nije mimoišla ni najbliža sela glavnog grada pokrajine, gdje se zbog slabe ljetine svih poljoprivrednih proizvoda osjećala prijeteca nestašica hrane.¹⁰⁸

Studen je zimi 1888/89. god. načinila dalmatinskom življu velike ekonomske štete, koje su bile anulirane neobavljanjem javnih nameta od strane seoskog stanovništva jer je njegova ekonomska egzistencija počivala upravo na poljoprivredi.¹⁰⁹ Nad pokrajinom je stalno lebdio Damoklov mač nerodice koja je prijetila propašću onih obaveza koje su stanovništvu selâ bile neudobne.¹¹⁰ Negdje se oskudica zadržala i kasnije, što se vidi iz potraživanja pojedinih općina za posudbu novca.

10. Na raskršću dvaju stoljeća oskudica je također prijetila nedostatkom osnovnih živežnih namirnica, osobito krušnih. Premda je Dalmacija još uvijek bila jedina pokrajina Austro-Ugarske isključivo poljoprivrednog karaktera, ipak je njezina poljoprivredna proizvodnja bila u prosjeku najslabija. Naime, prosjek uroda žita bio je manji od 13 hl po jednom hektaru, čemu je uzrok bio u nedovoljnosti upotrebe agrotehničkih mjera.¹¹¹ Na žalost, veleposjednici, u čijim je rukama bio najveći dio obradivih površina, nisu poduzimali ništa radi unapređenja poljoprivrede; kmetovi su pak obrađivali najvećim dijelom tuđu zemlju uz podavanje od čak polovine uroda i još nekih proizvoda¹¹² te nisu bili zainteresirani za veću proizvodnju.

Zato je oskudica i tada bila česta u cijeloj Dalmatinskoj zagori, najviše u Imotskoj krajini gdje je znalo proći i po nekoliko dana da čitave obitelji nisu vidjele kruha. Tako je bilo npr. 1897. god. pa je bečka vlada dala veliku pomoć u novcu za ublažavanje nevolje uzrokovane slabom ljetinom i nerodicom.¹¹³ Početkom XX st. je nerodica pogodila Dalmaciju u nekoliko navrata. Suša i nepogode su dovele do slabe žetve i ostalog uroda zemlje, što je osobito pogađalo stanovništvo kopnenog zaleđa pokrajine. Tako je naime 1902. god. velika oskudica i glad zahvatila trogirsku zagoru, općine Muć i Lečevicu.¹¹⁴ Slično je bilo i krajem 1911. god. jer je tada ljetina ponegdje u pokrajini bila vrlo siromašna; najsnažnije se to, čini se, odrazilo u okolici Drniša, gdje je stanovništvu prijetila glad. Toj se nesreći pridružila nemogućnost prodaje sitne stoke, što je prisiljavalo seljake na obraćanje vjerovnicima za novčanu pomoć, pozajmicu.¹¹⁵ Još tada je, i pored svih nastojanja, upravo ona

¹⁰⁷ Isto, l. 108—114.

¹⁰⁸ Isto, l. 128.

¹⁰⁹ Isto, l. 143.

¹¹⁰ Isto, list 143. — »Questo flagello riuscirà anche in una altra forma infesto al contadino per le ingenti spese cioè alle qualli lo constringerà disobborcarsi per combattere e distruggerlo, spese che daranno a nuovi debiti e a nuove miserie.«

¹¹¹ *Dalmatinski Hrvat*, Zadar, br. 7 od 2. IV 1896.

¹¹² *Sloboda*, Split, br. 58 od 22. IX 1906, str. 4.

¹¹³ *Pučki list*, Split, br. 5 od 3. VII 1898; br. 13 od 7. VII 1898.

¹¹⁴ *Pučki list*, Split, br. 17 od 4. IX 1902, str. 136; br. 5 od 5. III 1903, str. 58.

¹¹⁵ *Gospodarski vjesnik*, Zadar, br. 19 i 20 od 15. i 31. X 1911.

ratarska proizvodnja koja je bila usmjerena na izdržavanje pučanstva, bila neznatna, pa je tu pasivnost trebalo nadoknađivati drugom proizvodnjom, osobito vina.¹¹⁶ Međutim, ni to nije značilo spas od uobičajene oskudice.

11. Kao što smo vidjeli, poslije nekoliko uzastopnih nerodnih godina došlo je do prvog svjetskog rata, što je, dakako, još više pogoršalo nevoljni položaj seoskog i gradskog stanovništva Dalmacije zbog nestašice hrane. Teško stanje koje je donio rat odrazilo se i na poljoprivredu. Pratećim se nedaćama pridružilo zapaštanje zemalja, a nisu obavljane ni dotad uobičajene melioracije,¹¹⁷ što je sve zajedno dovelo stanovništvo u nezavidan položaj.

U to je vrijeme pokrajina dobivala žita za samo 2—3 mjeseca, ali se ipak ono ovdje rekviriralo, što je također činjeno i s maslinovim uljem.¹¹⁸ Dug sušni period je najviše uništio ljetinu ratne 1917. godine. Kako nije bilo dovoljno osnovnih namirnica, jedan je dio pučanstva pokrajine najviše konzumirao razno povrće i divlje trave.¹¹⁹ Bilo je pak razdobljâ kada je ovdašnji živalj morila strašna glad jer je nedostajalo svih živežnih namirnica. To stanje najbolje pokazuje rezolucija hrvatskih i srpskih zastupnika Dalmacije u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, sastavljena 14. travnja 1918. god., gdje se pored ostaloga kaže: »Vinogradi uništeni filokserom propadoše, a za četiri godine rata nije bilo radnih ruku koje bi ih američkom lozom obnovile; ribarstvo potpuno upropašteno a mreže poderane bez mogućnosti obnove; škrt urod maslina rekviriran a većinom otet domaćem potrošaču; sušom uništeni usjevi, stoke nestale; strahovita glad, ne pred vratima, već u kući, jer je vlada odavna uskratila narodu one živežne namirnice koje mu je obećala i koje mu je dužna.«¹²⁰ Tako očajno stanje nije bilo moguće prebroditi bez žitarica, barem minimalnih količina; vladin pokušaj da se posljedice ublaže podjelom 200 000 kutija konzervi 1917. godine¹²¹ nije bio osobito uspješan, ali je barem privremeno otklonio glad dijelu stanovništva pokrajine.

12. Premda je ovdje u prvom redu riječ o oskudici namirnica seoskog stanovništva Dalmacije u naznačeno doba, ipak ćemo kazati nekoliko riječi kako se ona tada manifestirala u ovdašnjim gradovima, samo na nekoliko primjera.

Poznato je da su mnogi seljaci splitskog okružja 1828/29. god. silazili u grad u potrazi za hranom. Tada je naime u Splitu našlo privremeno sklonište i izdržavanje više od 900 izgladnjelih Zagoraca; oni su tamo prosjačili ili se izdržavali milostinjom bogatih građana u svrhu nabave najosnovnijih životnih potreba.¹²² Tada je u Splitu zaista vladala siromaština; na ulicama

¹¹⁶ I. Lupis, Jadran, Rijeka 1911, 63. — Da je i tada bilo pogubne oskudice, svjedoči »Pisma o gladi« koju je pučki pjesnik, anonimni, ispjevao 1910. godine, jačmačno inspiriran općim teškim stanjem dalmatinskog seljaštva (*Dalmatinski Hrvat*, br. 14 od 12. V 1910).

¹¹⁷ J. Biankini, Dalmacija u vrijeme rata, Zadar 1917, 7.

¹¹⁸ Isto, 11, 15

¹¹⁹ Isto, 10; M. Ž. Živanović, Stradanja naroda Dalmacije za vreme prvog svjetskog rata, *Zadarska revija*, 1961, br. 3, 210.

¹²⁰ Živanović, n. dj., 213.

¹²¹ Biankini, n. dj., 33—34.

¹²² Ivellio, Ricordi, n. dj., 32—33; HAZd, Miscellanea, svež. 147, poz. 1, br. 520, 1. 792

su se sretali mnogi gladni i odrpani ljudi, koji su se tamo uglavnom zadržavali jer nisu imali prenoćišta.¹²³ Slično je također bilo u Trogiru gdje je utočište našlo stotinjak izgladnjelih s njegova kopnenog zaleđa.

Siromašni sela su tijekom zime i kasnije dolazili u primorske gradove ili gradiće ili bijedom nezahvaćena druga sela radi potražnje hrane.¹²⁴ Tako su mnogi žitelji zadarske okolice u proljeće 1831. god. došli u okružno središte tražeći posla i pomoć. Da ih se riješi, vlada ih je slala na javne radove u blizini grada ili ih je vraćala na sela poslije date im stanovite pomoći u živežnim namirnicama.¹²⁵ Neki su smješteni u ovdašnje dobrotvorne ustanove.

Prilikom kasnijih kriznih razdoblja siromašni su stanovnici dalmatinskih sela znali tražiti spas pred glađu u susjednim gradovima. Spomenut ćemo samo jedan takav primjer; kada je na kraju zime 1873/1874. god. Poljičanima ponestalo svake hrane, neki su od njih pojedinačno ili u skupinama odlazili u gradove i prosili tamo i na taj način izbjegli patnju i smrt.¹²⁶ U toj i sličnim prilikama pridošlice su u gradu dobivale privremeni azil i materijalnu pomoć od raznih asocijacija ili pojedinaca, a zatim se najvećim dijelom vraćali u svoja sela i nastavljali živjeti jadnim životom, očekujući svakog trenutka novi nalet oskudice i bijede.

Ovo pak ne znači da u gradovima nije bilo oskudice živežnih namirnica. Dakako, i tamo je bilo relativno mnogo onih koje je društvo izdržavalo jer sami to nisu mogli. Takvi su bili smješteni u razne karitativne ustanove, gdje su, bolesni i nemoćni, proživljavali zadnje dane života.

III

Da ne bi došlo do težih, drastičnijih posljedica, bilo je potrebno pružati pomoć onima kojima je ona zaista bila prijeko potrebna. Pomoć je dospijevala iz nekoliko smjerova, odnosno u nekoliko oblika — živežnim namirnicama, sjemenu, novcu ili javnim radovima. To je sve išlo manje-više organizirano, preko nekoliko asocijacija, javnih ili privatnih.

Već početkom XIX st. u Zadru je osnovana Komisija javne dobrotvornosti, koja se brinula o siromašnima i gladnim bolesnicima u gradovima i susjednim selima. Kasnije su osnivane mnoge općinske komisije, koje su zajedno pozivale imućnike u pokrajini da pomognu siromašnima u datom trenutku.¹²⁷ Nadalje, razne su ustanove javne dobrotvornosti pomagale siromašne grada i okolnih sela živežnim namirnicama, odjećom, novcem i liječničkom nje-

¹²³ I. Pederin, Franz Petter i Dalmacija, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar 1974, sv. 12, 112.

¹²⁴ HAZd, Spisi Direkcije policije u Zadru, 1831, br. 306.

¹²⁵ HAZd, Spisi Registrature, 1830, VII/6, 727. Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, b. 45, svež. III, br. 18; Spisi Registrature, 1835, VIII/6, 183 (21610)

¹²⁶ Schiff, n. dj., 43—44.

¹²⁷ L. Maschek, *Manuale del Regno di Dalmazia*, za 1871, 259; HAZd, Prezidijalni spisi, 1838, VI/1, 2643/p

gom;¹²⁸ to su bili hospiciji, sklonišne kuće (case di ricovero) i slično, gdje su šticienici, dakle, uživali stanovitu zaštitu, u skladu s onim vremenom.

Nekadašnje vjerske bratovštine su početkom druge polovice XIX st. ovdje pretvorene u javne dobrotvorne zaklade kojima je svrha bila briga i pružanje pomoći siromašnima pokrajine, pa prema tome i onima na selima. Naime, tu su funkciju tada trebale preuzeti općinske uprave, ali one to nisu u cijelosti obavljale, nego su i dalje postojale neke vrste bratovština i zavoda. Štoviše, siromašne, pasivne općine su donijele nove pravilnike o javnoj dobrotvornosti. Iako posljedice oskudice u Dalmaciji više nisu bile tako fatalne kao nekada, kada su ljudi umirali po ulicama gradova, ipak se u svakoj ovdašnjoj općini ustanovilo povjereništvo javne dobrotvornosti radi pomoći siromašnima određenog područja.¹²⁹ Javna dobrotvornost je bila tada — kako se isticalo — ustanovljena radi ublaženja kriznih trenutaka najsiromašnijih u pokrajini, osobito gradskog življa, te je upravo i u XIX stoljeću nastao tako velik broj takvih ustanova. Pored toga je u to doba bila uspostavljena Pokrajinska oskudična zaklada koja je 7. ožujka 1888. god. prešla u izravnu nadležnost Dalmatinskog namjesništva, dok su pak općine bile dužne jamčiti povrat zajma.¹³⁰

Bečka je vlada još 1824. god. u Zadru osnovala komisiju za sprečavanje bijede u pokrajini, a početkom 1833. je ovdje također uspostavljen Fond stalne pomoći oskudnima u svrhu eventualne potrebe.¹³¹ Nadalje, dalmatinska je vlada u svim većim gradovima i kopnenim naseljima pokrajine poslije 1829. god. osnivala oskudnične komisije čija je svrha bila osiguravanje stanovite količine žita za rezervu i njegova podjela u datim trenucima. Komisije su ujedno organizirale javne radove u takvim prilikama, kako bi ugroženo stanovništvo došlo barem do minimalnih sredstava za izdržavanje. Da bi se ublažila permanentna bijeda seoskog stanovništva, vlada je 1829. god. predložila neke mjere: organizacija gradnja i obnove cesta, osnivanje dobrotvornog fonda za besplatnu pomoć, privremeno ukidanje javne tlake (faziona) i odgoda podmirivanja desetine,¹³² ali te mjere nisu bile u cijelosti prihvaćene, nego tek manjim dijelom.

Naravno, država je bila najpozvanija da svojim autoritetom i moći pomogne ovdašnjem stanovništvu. Istina, bečki je dvor stalno preporučivao mjere za unapređenje poljoprivrede i zanatstva pokrajine kao osnovna sred-

¹²⁸ HAZd, Miscellanea, svež. III, poz. B, 1. 3; Spisi Registrature, 1835, VIII/6, 118 (3416, 15350); Maschek, n. dj., 259. — Samo je jedna takva »bolnica« u Zadru mogla godišnje primiti 800—900 bolesnika, koji, dakako, nisu svi bili iz grada.

¹²⁹ *Zemljak*, br. 34 od 26. IV 1876; *Objavitelj Dalmatinski*, Zadar, br. 18 od 8. IV 1876.

¹³⁰ HAZd, Miscellanea, svež. 148, poz. 3, 1. 97.

¹³¹ HAZd, Spisi Registrature, 1833, VIII/6, 47 (6516); 1835, VIII/6, 183 (3416). — U Beču je postojala Dvorska oskudična komisija za Dalmaciju, koja je ponekad pohodila ovu pokrajinu radi upoznavanja pravog stanja (HAZd, Miscellanea, svež. 147, poz. 1, br. 430). Početkom 1835. je napravljen projekat za osnivanje jednog općeg instituta siromašnih Dalmacije (HAZd, Spisi Registrature, 1835, VIII/6, 7797).

¹³² HAZd, Miscellanea, svež. 146, poz. 12, 1. 33. — Tada je čak učinjen pokušaj uspostavljanja žitnica po većim selima pokrajine (HAZd, Spisi Registrature, 1830, VIII/6, 257; 1829, VIII/6, 140/10579).

stva dokidanja oskudice sela, ali pri tome nije dopuštao drastičnije zahvate u tom pogledu niti je pružao nužnu konkretnu pomoć za realizaciju takvih planova. Osnivanje raznih komisija nije bilo nikakva garancija boljitku jer one nisu pokazivale potrebnu efikasnost. Spomenut ćemo samo Poljoprivrednu komisiju u Zadru koja je trebala raditi, kao i druge u pokrajini, na unapređivanju i poticanju poljoprivrede i tako pridonijeti u borbi za sprečavanje bijede i gladi, te pronaći izvore, uzroke i eventualne lijekove takvu stanju. No komisija je, čini se, ograničavala svoje djelovanje na konstataciju da bi sve to bilo riješeno smanjenjem neznanja Zagoraca u agrarnim poslovima i izvještavala više vlasti o stanju poljoprivrede u pokrajini.¹³³

Kako smo vidjeli, najčešće se u pomoć priskakalo davanjem stanovite količine raznih živežnih namirnica oskudnima, u prvom redu slabijih vrsta žitarica, povrća, riže, dvopeka, krumpira i soli. Na žalost, nisu poznate točne količine kojima je vlast obdarivala ovdašnju sirotinju, pa zato i nije moguće prezentirati adekvatne statističke podatke iz pojedinih razdoblja. Kako pokrajina nije uvijek imala potrebnih artikala u dovoljnim količinama, i pored čuvanih rezervi, to su ovamo znali dolaziti trgovački špekulanti iz Ancone, Trsta ili Rijeke, što je uvijek poskupljivalo nabavu potrebne robe. Tada se desetina sakupljala najvećim dijelom u naturi i onda pohranjivala u državna skladišta za slučaj oskudice. Dakako, u takvim se prilikama oskudnim seljcima davalo žito i za sjetvu, ponekad u vrlo velikim količinama. To se žito samo u iznimnim situacijama dijelilo besplatno, a najčešće u obliku zajma koji je trebalo nadoknaditi u naturi ili novcu već sljedeće ljetine, prilikom sakupljanja desetine.¹³⁴

Država je stradalnicima pružala i novčanu pomoć kako bi njome izravno mogli nabavljati potrebne namirnice i odjeću. Poznato je da je u kriznom razdoblju 1814. do 1817. god. podarila nekoliko tisuća fiorina. Kasnije je ta pomoć odnosno pozajmica bila mnogo obilatija. Sam je car 1828. god. poklonio gladnima Dalmacije priličnu svotu novca, za što je dobio velike izraze zahvalnosti ovdašnjih podanika jer je na taj način ublaženo očajno stanje najsiromašnijeg dijela stanovništva pokrajine.¹³⁵ Pored toga je i bečka vlada odobrivala stanovitu količinu novca »a riparo dei mali delle sempre crescente carestia e della fame«.¹³⁶ Spomenut ćemo da je novčana potpora države oskudnima Dalmacije u razdoblju od 1828. do 1831. god. iznosila 139 957, a u godinama 1834/35. 109 385 fiorina¹³⁷ što je zapravo predstavljalo pozajmicu, koju je trebalo vratiti u određenom roku i uz stanovitu nadoknadu. Prilikom oskudice 1854. god. car je osobno odobrio novčanu pomoć od 85 000 fiorina koja

¹³³ HAZd, Miscellanea, svež. 5, poz. B, l. 46.

¹³⁴ HAZd, Spisi Registrature, 1830, VIII/6, 18888. — Po pokrajini su tada, kao npr. u Dubrovniku, osnivane neke vrste štedionica za siromašne slojeve (*Gazzetta di Zara*, br. 55 od 11. VII 1837).

¹³⁵ HAZd, Prezidijalni spisi, 1829, II/H, 1818/p, 1905/p; Ivellio, n. dj., 231.

¹³⁶ HAZd, Spisi Registrature, 1829, VIII/6, 140 (1273).

¹³⁷ HAZd, Prezidijalni spisi, 1835, VI/1, 1492/p.

je bila podijeljena siromašnima diljem Dalmacije,¹³⁸ naravno pod uvjetom da se vrati.

Kasnije, potkraj XIX st. državna uprava nije u tu svrhu imala raspoloživih novčanih sredstava, nego je, kako smo vidjeli, stanovite obaveze prebacila na pokrajinske vlasti, koje su onda pojedinim upravnim središtima donosile novčanu pomoć u obliku zajma.¹³⁹ Treba kazati da se pomoć davala mnogim općinama i u svrhu preventive, da se spriječe kritična stanja. Ako nije bilo drugih sredstava, onda su se općine obraćale za pomoć Pokrajinskoj oskudičnoj zakladi. Pojedine općine su u nepovoljnim prilikama uzimale zajam od nekoliko tisuća fiorina i onda ga u određenom roku vraćale, najvećim dijelom u roku od dvanaest godina.¹⁴⁰ Zanimljivo je da se paška općina najviše koristila mogućnošću dobivanja zajma u svrhu saniranja oskudice svojih stanovnika, pa je već u osmom desetljeću bila prezadužena.¹⁴¹ Kada je Pokrajinska oskudična zaklada prešla u nadležnost Namjesništva (1888), onda se ono brinulo o davanju zajma onima kojima je on bio potreban.

Spomenut ćemo slučaj iz 1874. godine, kada je bečka vlada odobrila Dalmaciji zajam u visini od 150 000 fiorina kao potporu za gladne jer je prethodna ljetina bila vrlo siromašna. Namjesnik je pohodio pokrajinu i pod jakim dojmom viđenog stanja zamolio od države 300 000 fiorina, te odmah predložio da ta svota bude bespovratno u cijelosti ili samo manjim dijelom podijeljena siromašnima pokrajine. Prema njegovoj zamisli taj bi se novac iskoristio u prvom redu ulaganjem u javne radove, pomaganjem onih koji nisu sposobni za rad i nabavu sjemena. No vlada je držala da je bolje, s obzirom na veličinu i opseg gladi i nužde, odobriti manje negoli traži Namjesništvo, ali da se podijeli bespovratno u cjelini jer ekonomski položaj Dalmacije nije obećavao povratak velikog zajma, to prije što je pokrajina bila još dužna isplaćivati zajam dobiven 1866. godine.¹⁴² Posljednja solucija je bila prihvaćena i realizirana, a sljedećih godina je vlada određivala preventivne svote zajma u visini od 100 000 do 150 000 fiorina godišnje,¹⁴³ što je bio vladin prilog rješavanju tog gorućeg problema Dalmacije onoga doba.

Treba spomenuti još jedan kanal kojim su siromašni pokrajine dobivali stanovitu pomoć u periodima oskudice. Naime, bilo je kroz čitavo prošlo stoljeće u pokrajini pojedinaca filantropa koji su svojim darovima u novcu ili hrani i odjeći često davali svoj prilog siromašnima pokrajine. Nije međutim ovdje moguće navesti sve takve slučajeve, već ćemo spomenuti samo neke. Tako je biskup Ivan Skorac novčano pomagao gladne na Braču, Hvaru i

¹³⁸ HAZd, Spisi Registrature, 1854, VIII/3A, 466, 5600, 7669, 7814; 1855, VIII/3A, 183 (9067, 12096, 13162). — Zna se da je samo otok Pag od rujna 1856. do ljeta 1875. dobio pomoć od 13 691 fiorina (HAZd, Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, b. 203, Carestia 1856, br. 978, 1622).

¹³⁹ HAZd, Miscellanea, svež. 148, poz. 4, l. 359; svež. 148, poz. 5, l. 11, 18, 30.

¹⁴⁰ Isto, poz. 3, l. 94, 144—146.

¹⁴¹ Isto, poz. 11, l. 82. — Treba istaknuti da je paška općina pokušavala taj problem riješiti povećavanjem proizvodnje soli u svojim solanama, prema prepovuci Kotarskog poglavarstva u Zadru, ali je država iz nerazumljivih razloga takvim zahtjevima samo djelomično udovoljavala (isto, poz. 4, l. 24—25; poz. 8, l. 3).

¹⁴² *Objavitelj Dalmatinski*, br. 8 od 28. I 1874.

¹⁴³ HAZd, Miscellanea, svež. 148, poz. 1, l. 129, 153—167.

Trogiru 1828/29. godine,¹⁴⁴ a biskup Pavao Miočić je to činio, zajedno s mnogim splitskim građanima 1838. godine.¹⁴⁵ Nikola Tomaseo je 1847. god. namijenio čitav prihod od svoje knjige »Interno a cose dalmatiche e triestine« gladnima šibenske okolice i priložio k tome još 2 000 fiorina gotovine.¹⁴⁶ Tada su pomoć siromašnima pokrajine pružili mnogi pojedinci i dobrotvorne ustanove,¹⁴⁷ što je bila praksa i kasnije.

Nadalje, šibenski je trgovac Vicko Rossini 1855. god. priložio 200 staja žita gladnima šibenske okolice,¹⁴⁸ a đakovački biskup J. J. Strossmayer je 1874. god. preko uredništva zadarskog »Narodnog lista« poklonio 100 fiorina onima »koji glad i nuždu trpe«,¹⁴⁹ a slično je postupio još nekoliko puta. Još su mnogi to činili, ali su ostajali anonimni darivaoci.¹⁵⁰ Vlast je, začudo, ponekad branila privatnicima miješanje u ovaj problem¹⁵¹ i tako osujećivala pristizanje jednog dijela potencijalne pomoći onima koji su je zaista trebali.

IV

U kriznim su periodima vlasti pokrajine organizirale javne radove, popravak i izgradnju putova, cesta i mostova, kako bi se bijednima pokrajine omogućila nabava prijeko potrebnih sredstava za izdržavanje. To je inače bilo u sklopu obveze javne tlake velikog dijela seoskog stanovništva Dalmacije. Zato je seoski živalj ugroženog područja tad bio oslobođen besplatne obveze radne rente.¹⁵² Otvaranjem javnih radova dolazio je u priliku da zaradi makar nešto novca koji je trošio za hranu i odjeću.

Takva je praksa, čini se, uvedena tek za vrijeme agrarne krize 1828/29. god., kada su glad i izuzetna studen onemogućavali redovit rad na gradnji odnosno popravku cesta, koje je otvorila država.¹⁵³ Neishranjenost je slabila radnu moć Zagoraca, što je umnogome slabilo efekt započetih radova. Nas pak ovom prilikom ne zanima toliko sama gradnja ovdašnjih komunikacija i objekata, nego posao kao izvor zarade gladnih. Tako je prilikom radova na obnovi ceste Obrovac—Kistanje 1829. god. radilo odjednom nekoliko stotina facionista koji su dobivali plaću od 20 karantana na dan, za što se moglo

¹⁴⁴ Ivellio, n. dj., 33—34.

¹⁴⁵ *Gazzetta di Zara*, br. 15 od 20. II 1838.

¹⁴⁶ Zorić, n. dj., 353—354; HAZd, Spisi Registrature, 1847, VIII/6, 27594.

¹⁴⁷ HAZd, Spisi Registrature, 1847, VIII/6, 27594.

¹⁴⁸ Isto, 1855, VII/3A, 212 (557, 576).

¹⁴⁹ *Jubilarni broj Narodnog lista* za 1912, 4; A. Palavršić — B. Zelić, Korespondencija Mihovića Pavlinovića, Split 1962, 219—220.

¹⁵⁰ *Objavitelj Dalmatinski*, br. 13 i 15 od 14. i 21. II 1874; *Pučki list*, br. 5 od 5. III 1903, str. 58.

¹⁵¹ HAZd, Spisi Direkcije policije u Zadru, 1831, br. 231; Ivellio, n. dj., 33; Zorić, n. dj., 354, bilj. 3.

¹⁵² HAZd, Miscellanea, svež. 146, br. 50, 142.

¹⁵³ HAZd, Spisi Registrature, 1829, VIII/6, 140 (3506).

kupiti nekoliko kilograma žita.¹⁵⁴ Sljedeće je godine jedan dio seljaka bio angažiran na gradnji putova Drniš—Knin, Drniš—Šibenik, Imotski—Zagvozd i Split—Omiš, a bilo je također pokušaja da se ta radna snaga iskoristi na ubrzanju radova u rudniku kamenog ugljena u blizini Drniša, koji je netom zakupila bečka tvrtka Rotschild i drugovi.¹⁵⁵

Pri javnim radnjama bilo je zaposleno relativno mnogo ljudi. Tako je na popravku ceste između Imotskog i Zagvozda radilo odjednom 3 247, između Obrovca i Zelengrada 3 200, na cesti od Bilišana do Žegara 700, a od Kravina brda do Imotice 1 300 radnika-seljaka.¹⁵⁶ Upravo tada se započelo radovima na trgovačkoj cesti preko Velebita.¹⁵⁷ Prije su ovakvi javni radovi obavljani besplatno, na račun javne službe koju su državi bili dužni seljaci. Tada su najvećim dijelom radnici-seljaci primali kao naknadu 6—7 karantana na dan;¹⁵⁸ samo ponegdje je 1830. god. ta dnevnicu porasla na 8 karantana,¹⁵⁹ što je mnogo manje negoli na samom početku akcije. Usporedbe radi navest ćemo činjenicu da su tada mornari na jedrenjacima imali dnevnicu od 50 karantana, dakle, gotovo pet puta više.

Javni radovi su na gradnji i popravku cesta i mostova u pokrajini obavljani na mnogim mjestima u razdoblju oskudice od 1846. do 1850. god.¹⁶⁰ Na otoku Pagu su tada i kasnije popravljane mnoge komunikacije i produbljena luka Mandrač,¹⁶¹ a slično je svakako bilo i drugdje u pokrajini, tamo gdje se pokazivala potreba takvog načina ispomoći izgladnjeloga stanovništva, ali ujedno i potreba gradnje i popravka komunikacija.

Ovakvi radovi su se pokazali dvostruko korisni; njima su poboljšavane pokrajinske kopnene i pomorske komunikacije, a siromašni su odolijevali nalletima najveće bijede i umiranja. Zato je javno mnijenje sredinom osmog desetljeća prošlog stoljeća zahtijevalo da država ulaže novac upravo u takve pothvate — gradnju cesta, uređenje rijeka, hidrauličke radnje i drugo jer se držalo da dok bude takvih radova, »narod neće od gladi propasti«. ¹⁶² Zato su tad i kasnije na području zadarskog kotara otvarani radovi na cestama, kako bi si ovdašnji ugroženi živalj mogao priskrbiti stanovitu zaradu i prebroditi oskudicu. Tako je bilo npr. 1879. god. kada se popravljala cesta između Poličnika i Posedarja, gdje je radilo odjednom 250—300 radnika; dnevnicu

¹⁵⁴ Isto mjesto.

¹⁵⁵ HAZd, Spisi Registrature, 1830, VIII/6, 15305 (16014); Miscellanea, svež. 146, br. 259; svež. 147, poz. 1, br. 405, 420.

¹⁵⁶ HAZd, Miscellanea, svež. 146, br. 259, 260; 261; svež. 147, poz. 1, br. 426.

¹⁵⁷ HAZd, Miscellanea, svež. 146, br. 236.

¹⁵⁸ Isto, br. 85, l. 366; br. 101, l. 382. — Ako se zna da je cijena jednom mlet. stariću (83,3 lit) pšenice tada iznosila 5—6, a kukuruza 4—4,5 fiorina (isto, br. 25, l. 111), onda se jasno vidi kako se mala količina žita mogla kupiti za jednu dnevnicu.

¹⁵⁹ HAZd, Spisi Direkcije policije u Zadru, 1831, br. 231.

¹⁶⁰ HAZd, Spisi Registrature, 1846, VIII/6, 16170 (24226); 1847, VIII/6, 145; 1848, VII/6, 2912.

¹⁶¹ HAZd, Spisi Registrature, 1849, VIII/6, 2839 (12877); 1850, VIII/6, 1386; Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, b. 203, Carestia 1856, br. 1230.

¹⁶² *Il Dalmata*, br. 75 od 24. IX 1873; *Zemljak*, br. 39 od 5. IV 1874.

je odraslima iznosila 50, ženama 35, a djeci 20 soldi, ali je znala biti i manja.¹⁶³ Sljedeće godine je država u zadarskom kotaru u takve poslove utrošila 5 400 fiorina, od čega je samo na popravak jedne ceste na otoku Pagu izdano 1 000 fiorina.¹⁶⁴

Jamačno su slični radovi i tada obavljani i drugdje u pokrajini, ali o tome nema izvornih podataka. To potvrđuje i činjenica da je takva praksa održavana sve do prvog svjetskog rata, i sigurno nije bila ograničena na zadarsko područje jer je i drugdje bilo siromašnih i bijednih kojima je takva zarada bila i te kako dobrodošla.

Dakako, oskudica i glad su uzrokovale ponekad i drastične posljedice kod ovdašnjeg stanovništva, koje su se manifestirale u nekoliko oblika. To su bili bolest, umiranje, iseljavanje, lihvarjenje i apsolutna pauperizacija jednog dijela seoskog življa.

1. Još na početku XIX st. su oskudicu hrane pratile bolesti i epidemije ljudi i stoke. To se najdrastičnije očitovalo za vrijeme oskudice 1814—1817. god., kada je kuga pogodila neka područja pokrajine, u prvom redu ono makarsko. Samo je u gradiću Makarskoj 1815. god. od 1 575 njezinih stanovnika od te bolesti umrlo 555 duša.¹⁶⁵ Godine 1828. je u obrovačkoj preturi nedovoljnost hrane prijetila uzrokovanjem veće smrtnosti, a u Poljicima je bilo tridesetak oboljelih.¹⁶⁶ No uskoro je u čitavoj omiškoj preturi bilo 1 958 oboljelih uslijed nedostatka hrane.¹⁶⁷ Te bolesti nisu identificirane, ali se, držimo, najviše radilo o dizenteriji, koja je inače pratila nedostatne prehrane. Kako su bolesnici bili isključivo na selima, to su gradski liječnici odlazili tamo i liječili ih na trošak države jer je postojala bojazan od širenja bolesti.¹⁶⁸ Dapače, vlada je već 1829. god. povjerila istraživanje posljedica oskudice i gladi pokrajinskom protomediku, koji je to činio u prvom redu s medicinskog aspekta.¹⁶⁹

Početkom 1834. god. bolesti su ucivilile neke obitelji zadarskog okružja¹⁷⁰ jer su neki bolesnici pomrli, a slično je bilo i drugdje u pokrajini, tamo gdje je oskudica pogodila seosko stanovništvo. Kao posljedica gladovanja bolest se

¹⁶³ Brzopisna izvješća XVII zasjedanja Zemaljskog sabora dalmatinskoga, Zadar 1880, str. 6; HAZd, Miscellanea, svež. 148, poz. 4, l. 157, 181, 190, 202. — Govoreći o teškom položaju Bukovice, *Katolička Dalmacija* (br. 2 od 11. I 1886) kazuje: »A kad su putevi popravljani? Možda još u one gladne godine kad je kukavi težak za komad hljeba morao cijeli dan na cesti raditi.«

¹⁶⁴ HAZd, Miscellanea, svež. 148, poz. 11, l. 68, 359.

¹⁶⁵ V. L a g o, *Memorie sulla Dalmazia, Venecija 1868*, sv. I, 387; G. A l a c e v i c h, *Le crisi di Macarsca, Zadar 1903*, 38.

¹⁶⁶ HAZd, Prezidijalni spisi, 1828, II, 1186/p; 1829, II/H, 688/p, 1045/p.

¹⁶⁷ HAZd, Miscellanea, svež. 146, 42, 61. — Bolest se također sporadično ali brojnije, pojavila u okolici Sinja, na otoku Silbi i drugdje (Isto, br. 257, 298).

¹⁶⁸ HAZd, Miscellanea, svež. 147, poz. 1, l. 428; Spisi Registrature, 1831, VIII/6, 320 (5193).

¹⁶⁹ HAZd, Spisi Registrature, 1829, VIII/6, 140 (11677).

¹⁷⁰ *Gazzetta di Zara*, br. 30 od 15. IV 1834.

javila na zadarskom području i 1854. godine.¹⁷¹ Ponegdje u pokrajini seoski je živalj živio pod prijetnjom epidemičnih bolesti 1873. god.,¹⁷² ali i u kasnijim periodima oskudice.

2. Nedovoljnost hrane i pitke vode u sušnim razdobljima izazivala je i stočne zaraze. Takve su pošasti bile najpogubnije u prvoj polovini toga stoljeća; najpoznatije su one 1804, 1816, 1828. i 1833. god. kada je stoku morila najviše slinavka.¹⁷³ U takvim prilikama je stoka ugibala, pa su seljaci ostajali bez vrlo važnog izvora prehrane i tegleće stoke. Čini se da je najdrastičnije bilo u tom pogledu 1804. god. kada je stočna zaraza uništila polovinu goveda u pokrajini.¹⁷⁴ I kasnije se stočna pošast ovdje javljala u više navrata, ali nije nikada zahvaćala veće razmjere. Treba spomenuti jedino onu 1859. godine, ali ni tada nije bilo većih posljedica.¹⁷⁵ Napredak veterinarske službe je osujećivao pojavu stočnih bolesti većih razmjera i ugibanje eventualno oboljele stoke, pa zato u poznije doba u Dalmaciji stočni fond nije doživljavao drastične redukcije.

3. Isti uzroci koji su uvjetovali stočne pošasti, dakle nestašica hrane i pitke vode, doveli su ponekad i do umiranja odnosno veće smrtnosti negoli u normalnim okolnostima. Tako je vladin savjetnik Rinna u svom izvještaju Beču 31. III 1802. god., pored ostaloga napisao da su neki za vrijeme oskudice hrane stvarno umrli od gladi.¹⁷⁶ Za oskudice krajem francuske uprave u Dalmaciji, poč. 1810. god., u Vrgorcu je zabilježen jedan slučaj smrti od gladi, a početkom 1812. je na otoku Hvaru s istog uzroka umrlo troje ljudi.¹⁷⁷ Mnogima je smrt tada prijetila, pa je svakako bilo još takvih slučajeva jer je na zadarskom području tada vladala zaista velika oskudica hrane. Spomenuli smo pomor od kuge 1815. god., ali je zacijelo u to vrijeme bilo smrtnosti i od gladi, kako pokazuje primjer iz okolice Lečevica 1816. god., gdje su tada od gladovanja umrle dvije osobe.¹⁷⁸

Cjelokupno stanovništvo Dalmacije se u razdoblju od 1815. do 1825. god. progresivno smanjivalo, kako neki tvrde, zbog poljoprivredne inercije uzrokovane krševitim terenom i neplodnošću; takvo zemljište, govorili su, nije moglo pružiti sredstva za život niti srednje gustoj populaciji.¹⁷⁹ Dapače je ponekad bilo smrtnih slučajeva uzrokovanih gladovanjem,¹⁸⁰ ali to nije bilo u velikom broju. Prema tome, glad je slabila radnu sposobnost i uzrokovala veću smrtnost u pokrajini, što je bilo tada stvarno očito.¹⁸¹

¹⁷¹ HAZd, Spisi Registrature, 1854, VIII/3A, 111 (7353).

¹⁷² *Il Dalmata*, br. 75 od 24. IX 1873.

¹⁷³ Petter, *Dalmatien*, n. dj., 132.

¹⁷⁴ F. Luzzatto, *Mali e rimedi dell'agricoltura dalmata negli scritti inediti di Melchiorre Gioia*, *Archivio storico per la Dalmazia*, Roma 1929, vol. VI, sv. 34, 504.

¹⁷⁵ HAZd, *Miscellanea*, svež. 151, poz. 141.

¹⁷⁶ Matijević, n. dj., 207.

¹⁷⁷ HAZd, *Spisi Intendence*, 1810, svež. III, br. 649; 1812, svež. VII, br. 2344.

¹⁷⁸ HAZd, *Spisi Registrature*, 1835, VIII/6, 118 (2839).

¹⁷⁹ *Naučna biblioteka u Zadru*, *Rukopis* br. 42, l. 164—165.

¹⁸⁰ Petter, *Dalmatien*, n. dj., 124.

¹⁸¹ HAZd, *Miscellanea*, svež. 146, br. 203.

Svakako je najdrastičnije u tom pogledu bilo u vrijeme oskudice 1828/29. godine. Naime, već je 1828. god., čini se, bilo smrtnih slučajeva u obrovačkoj preturi, čemu je uzrok bila, naravno, izgladnelost.¹⁸² Po jedan je slučaj zabilježen tada i u Rogoznici kod Omiša odnosno u Drašnicama kod Makarske,¹⁸³ a ista je sudbina prijetila velikom broju pučanstva makarske preture. Do sredine svibnja 1829. god. su pak na zadarskom području bila samo četiri smrtna slučaja zbog gladovanja, a do kraja toga mjeseca u splitskom okružju četrnaest.¹⁸⁴ Koliko je pak smrtnost bila povećana nestašicom hrane na zadarskom području pokazuje najbolje usporedba dviju godina — 1828. i 1829. Naime, u razdoblju od 1. prosinca 1826. do 31. svibnja 1828. ovdje je umrlo 1 269 osoba; u istom razdoblju od 1828. na 1829. god. umrlo je 1 659, a od 1829. na 1830. godinu čak 2 359 osoba,¹⁸⁵ što očito pokazuje brz porast smrtnosti, gotovo dvostruko više negoli u normalnim okolnostima. Čini se da je smrtnost tada bila povećana svugdje u okružju osim na otocima Pagu i Rabu, premda je i njihove žitelje posjetila oskudica¹⁸⁶ koja nije bila tako izrazita.

U to doba su se pokrajinom širili alarmantni glasovi kako je, navodno, mnogo življa pokrajine pomrlo od gladi, što je bilo tek djelomično točno. Naime, u čitavoj pokrajini je u vremenu od 1. kolovoza 1828. do 30. srpnja 1829. god. zasigurno od gladi umrlo samo 68 osoba, od toga 41 u zadarskom, a 27 u splitskom okružju. Istina, te brojke nisu velike, ali je i to bilo mnogo više negoli u prethodnim godinama¹⁸⁷ kada je od izgladnelosti umrlo godišnje samo nekoliko osoba u čitavoj pokrajini. Poznat je drastičan slučaj umiranja seljaka Tomala i njegovo sedmero djece uslijed gladi u okolici Trogira, što se jamačno zbilo 1828. godine, dok je početkom 1830. god. opet u trogirskoj preturi od istih indikacija umrlo četvero ljudi.¹⁸⁸ Potrebno je napomenuti da se posljednji podaci temelje na slučajevima kada su vlasti točno ustanovile da je smrt nastupila od posljedica gladovanja, dok su oni prethodni bilježeni bez takve službene konstatacije.

Kasnije nije bio nikada zabilježen tako drastičan porast smrtnosti uvjetovan gladovanjem ovdašnjeg seoskog stanovništva. Međutim, ipak je bilo takvih slučajeva, kada je pomor bivao nešto iznad normalnoga. Spomenut ćemo samo neke; godine 1848. su u splitskom okružju zabilježena tri slučaja smrti od gladi, dok je 1854. god. nekoliko osoba zadarskog okružja umrlo od istog uzroka.¹⁸⁹ Iz zapisa jednog suvremenika, koji je službeno putovao pokrajinom, vidljivo je da je smrtnost 1853/1854. god. u Bukovici i ostalim oskudnim regijama pokrajine bila prilično velika,¹⁹⁰ uspoređujući je s onom iz godina kada su vladale normalne okolnosti. Nadalje, oskudica je zimi 1873/74. god. pokupila svoje žrtve; zabilježeno je nekoliko slučajeva smrti od nedostatka hrane.¹⁹¹

¹⁸² HAZd, Prezidijalni spisi, 1828, II, 1186/p, 1681/p.

¹⁸³ HAZd, Miscellanea, svež. 146, br. 42, 69.

¹⁸⁴ Isto, br. 75; svež. 147, poz. 1, l. 707.

¹⁸⁵ Isto, svež. 147, poz. 1, br. 539, l. 927.

¹⁸⁶ Isto, svež. 146, br. 163, 239.

¹⁸⁷ HAZd, Spisi Registrature, 1829, VIII/6, 140 (23610).

¹⁸⁸ Isto, 1830, VIII/6, 263.

¹⁸⁹ Isto, 1848, VIII/6, 145 (22078); 1854, VIII/3A, 111 (7351, 8834, 19773).

¹⁹⁰ HAZd, Spisi obitelji Zanchi, svež. V.

¹⁹¹ *Il Dalmata*, br. 17 od 28. II 1874.

Dakako, ni poznije godine nisu bile imune od takvog stradanja dalmatinskoga seoskog pučanstva, osobito onog na kopnenom zaleđu pokrajine. Spomenut ćemo samo slučaj iz 1902. god. kada je u splitskoj zagori zabilježena smrt dvoje djece zbog gladovanja,¹⁹² što svakako nije bio usamljen slučaj takve vrste onoga vremena u Dalmaciji.

Prirodno, za vrijeme prvog svjetskog rata u Dalmaciji su posljedice, reklo bi se opće gladi, bile fatalne, jer je smrtnost uhvatila prevelike razmjere i bila najveća u Monarhiji. Tada je, naime, smrt kosila nemilice ovdašnje siromašno stanovništvo, napose ono seosko. Smrt je harala po čitavoj pokrajini. Znalo je, recimo, samo u jednom danu na otoku Korčuli umrijeti 100 osoba,¹⁹³ a mnogo bolje nije bilo ni drugdje u pokrajini.

4. Kako smo vidjeli, podjela pomoći seljacima u živežnim namirnicama, sjemenu ili novcu u stvari je najvećim dijelom značila državni kredit, koji su oni bili dužni vratiti u određenom roku, ali pri tome se država, istina, nije brinula o koristi. Dogodilo se ipak da je prilikom utjerivanja podavanja od poljskih proizvoda na račun restitucije pozajmice iz 1828/29. god. vršen stanovit pritisak vjerovnika na zadužene seljake, što vlast, razumije se, nije odobravala.¹⁹⁴ Isto tako se zbivalo da je i novac sakupljen od dobrovoljnih priloga pojedinih filantropa jednim dijelom davan siromašnima bespovratno, a drugi pak kao zajam,¹⁹⁵ tako da su oni sami mogli nabavljati razne namirnice.

Međutim, takvo je stanje ipak pogodovalo razvitku privatnog lihvarstva u pokrajini. Tako su lihvari, uglavnom trgovci iz gradova, još 1828. god. iskoristili priliku i počeli velikim kamatama globiti siromašne seljake-zaduženike. Uviđajući opasnost koja se krila u njihovoj pohlepi, dalmatinska je vlada odmah ustala protiv njihovih zloupotreba.¹⁹⁶ Neki su naime vjerovnici naplaćivali od težaka dugove i od onih predmeta koji su zakonom bili od toga izuzeti¹⁹⁷ pa je država zabranila svojevoljno i nasilno oduzimanje seljacima dobara na račun naplate dugova, i odlučno zahtijevala da to mora ići legalnim putem.¹⁹⁸ Ona je sama za to pronalazila neka rezervna sredstva kako bi oslobodila bijedne Zagorce od pohlepnih vjerovnika,¹⁹⁹ makar za neko vrijeme.

Jer, čini se da zaduženi seljaci kasnije nisu uživali zaštitu države kao dotle. Nekoliko poznijih desetljeća bili su prisiljavani posuđivati novac od kamatnika, pa su, kako tvrde suvremenici, bili svakog proljeća u rukama

¹⁹² *Pučki list*, br. 5 od 5. III 1903, str. 58.

¹⁹³ Biankini, n. dj., 11, 16, 19, 24, 33—34. — Jedan suvremeni izvještaj o tome kazuje: »... Ed avvienne una mortalità ancora maggiore nelle campagne e specialmente negli scogli di Zara.« Budući da je bila slaba opskrba, samo je u Salima u prva dva mjeseca te godine umrlo osam osoba zbog nedostatka hrane, dok je u čitavom zatarskom kotaru bilo više od 28 000 bijednih (HAZd, Spisi Kotarskog poglavarstva u Zadru, svež. 278).

¹⁹⁴ HAZd, Razni spisi Namjesništva, svež. 21, br. 1238.

¹⁹⁵ HAZd, Miscellanea, svež. 181, poz. 56/10, l. 1.

¹⁹⁶ Isto, svež. 146, br. 144; svež. 18, poz. 11; Spisi Registrature, 1829, VIII/6, 140 (7174, 9989, 10579).

¹⁹⁷ HAZd, Miscellanea, svež. 151, poz. 64.

¹⁹⁸ Isto, svež. 146, br. 214; Spisi Direkcije policije u Zadru, 1831, br. 231.

¹⁹⁹ HAZd, Miscellanea, svež. 5, poz. B, l. 50.

lihvara koji su ih nemilosrdno gulili.²⁰⁰ Zato je 1874. god. napokon u Dalmatinskom saboru bilo govora o tome kako seljaka izbaviti »iz grabežljivih lihvarskih ruku«,²⁰¹ ali je to ostalo samo na deklaraciji. To potvrđuje činjenica da je upravo u sjevernoj Dalmaciji, točnije u zadarskom kotaru, krajem prošlog stoljeća bilo najviše lihvara, odnosno da je čak polovina ovdašnjeg seoskog pučanstva tada ostala bez imetka i zato prisiljena na emigraciju, prosjačenje i gladovanje.²⁰² Treba isto tako istaknuti da su glad i kamatnici bili opasna prijetnja jer su vjerovnici znali ubirati čak 35% kamata,²⁰³ što je vrhunac lihvarskih zahtjeva, koliko je do sada poznato.

Nerodica je početkom našeg stoljeća još više osiromašila dalmatinsko selo, da bi pad cijena dalmatinskom vinu na vanjskom tržištu još više prisilio seljaštvo na zaduživanje kod zeleniša i uvjetovao potpunu pauperizaciju velikog dijela seljaštva Zagore.²⁰⁴ Tada je lihvarstvo uistinu pritiskivalo cijelu Dalmatinsku zagoru²⁰⁵ što je svakim danom povećavalo i ubrzavalo osiromašivanje ionako bijednog stanovništva kopnenog dijela Dalmacije.

5. Budući da oskudicom ugrožavano stanovništvo Dalmacije nije nalazilo dovoljno razumijevanja i efikasnosti kod viših vlasti, to je ono ponekad tražilo spas u iseljavanju, koje je u većem dijelu prošlog stoljeća bilo samo privremenog karaktera.

Nastavljajući staru praksu, još su početkom XIX st. neki žitelji kontinentalnog, graničnog dijela Dalmacije iseljavali u Slavoniju²⁰⁶ a u nekoliko navrata za vrijeme ovdašnje francuske uprave stanovništvo je odlazilo u Bosnu u potrazi za sredstvima izdržavanja jer ih kod kuće nije moglo naći.²⁰⁷ Iako su tadašnje vlasti to izričito zabranjivale, bilo je mnogo onih koji su pojedinačno ili u skupinama tražili svoje mjesto pod suncem.

Prilikom velike agrarne krize na početku druge austrijske vladavine Dalmacijom bilo je pojedinačnih odlazaka preko kopnene granice, ali ipak u relativno malom broju. Najviše je, čini se, tada iselilo Bokelja, koji su zbog gladi 1817. god. bili prisiljeni na taj način tražiti spas od oskudice i eventualne smrti.²⁰⁸ Ipak, najintenzivnije napuštanje vlastitog doma u Zagori nastupilo je u doba velike krize 1828/29. god. Naime, već je krajem 1828. iz drniške okolice u Bosnu iselilo dvadesetak obitelji s 97 osoba, koje su se, međutim, uskoro vratile kući, stekavši izvan domovine stanovita sredstva prehrane. Bilo je pak i onih koji su nepovratno odlazili u Banat, uz odobrenje viših

²⁰⁰ R. Ciampini, *Del presente Governo della Dalmazia*, *Archivi storico per la Dalmazia*, vol. XXV, sv. 150, Roma 1938, str. 16 (218).

²⁰¹ Izvješća biskopisna i analitična XIII zasjedanja, str. 28.

²⁰² *Narodni list*, br. 50 od 2. VII 1881.

²⁰³ HAZd, *Miscellanea*, svež. 148, poz. 3, l. 75, 84.

²⁰⁴ D. Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, *Zbornik o Hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji i Istri*, Zagreb 1969, str. 15.

²⁰⁵ *Pučki list*, br. 17 od 4. IX 1903.

²⁰⁶ HAZd, *Spisi Vlade za Dalmaciju*, 1804,

²⁰⁷ HAZd, *Spisi Intendence*, 1810, svež. III, br. 649, 1878; 1813, svež. III, br. 530; *Miscellanea*, svež. V, poz. B, l. 17; svež. 16, poz. 15, l. 1.

²⁰⁸ HAZd, *Razni spisi Namjesništva*, svež. 8, br. 1321. — »Attesa l'emigrazione dei Bochesi... più frequente in quest' anno di fame.«

vlasti.²⁰⁹ Takva je praksa nastavljena sljedeće godine, tada već mnogo dinamičnije; stanovništvo najugroženijeg područja pokrajine uvelike je počelo prelaziti granicu u potrazi za boljim uvjetima života. Nije moguće ustanoviti točan broj iseljenika, pa ćemo ovdje prezentirati samo neke markantnije podatke. Najviše se na taj korak odlučivao živalj zadarskoga kopnenog zaleđa, u prvom redu onaj okolice Knina. Samo je od 1. XII 1828. do 31. V 1829. god. iz čitavog zadarskog okružja u Bosnu emigriralo 906 osoba, ovaj put najviše iz obrovačke preture. Kako je to izgledalo po preturama pokazuje sljedeća tablica:²¹⁰

Pretura	Broj iseljenih
Zadar	14
Drniš	159
Knin	559
Obrovac	137
Skradin	37

Da je takav postupak bio zaista privremenog značaja, dokazuje i činjenica da su tada iseljeni ostavljali na brigu kuću i usjeve svojim bližim rođacima. Prema tome je njihovo izbjivanje bilo kratkotrajno, samo dotle dok ne pribave dovoljno sredstava za izdržavanje, razumije se, radom na tamošnjim poljima i šumama.

Drugi jedan izvor pokazuje da je do ljeta 1829. god. preko kopnene granice pokrajine prešlo oko 200 obitelji s ukupno 1 100 osoba. Štoviše, bilo je slučajeva da su neke obitelji iz dubrovačkog okružja prelazile u Hercegovinu, premda je to vlada svim silama nastojala suzbiti.²¹¹ Međutim, ukupni broj iseljenih u vrijeme tadašnje krize bio je svakako mnogo veći od spomenutih brojki jer su mnogi Zagorci u Tursku odlazili potajno, bez traženja legitimne dozvole. Većina onih koji su tada službeno napuštali svoju domovinu tražila je od vlasti dozvolu za prijelaz u Hrvatsku ili drugamo, pa je onda s takvom putnicom odlazila na odredište, jamačno u svrhu garantiranja povratka u određenom roku, što ne mora biti točno.

Sljedećih godina je vlada nadzirala ekspatrijaciju dalmatinskih seljaka u Bosnu i nastojala da to stanovništvo pod svaku cijenu odbije od emigracije.²¹² Svejedno su neki seljaci iz okolice Sinja, Imotskog, Makarske i Omiša i dalje odlazili u Tursku, najviše pojedinačno. Jedini motiv takvog postupka bio je u zaradi nešto novca ili hrane za svoje obitelji, pa da se potom vrate kući.²¹³ Naime, već sredinom 1830. god. je iz omiške općine Poljica tamo

²⁰⁹ HAZd, Miscellanea, svež. 147, poz. 1, br. 539, l. 935; Prezidijski spisi, 1828, II, 118/p.

²¹⁰ HAZd, Miscellanea, svež. 147, br. 539, l. 927, 935.

²¹¹ HAZd, Spisi Registrature, 1830, VIII/6, 16014, 19494, 18019, 20428.

²¹² Isto, 1832, VIII/6, 14157 (17144).

²¹³ Isto, 1830, VIII/6, 15467, 15477.

iselilo 118 muškaraca »da ne bi umrli od glada«, dok su se mnogi upravo tada spremali na taj put.²¹⁴ Nadalje, bilo je mnogo onih iz kopnenog zaleđa trogirске, drniške i kninske preture koji su tražili putnice za odlazak u Hrvatsku, u okolicu Karlovca.²¹⁵ Svaka od tih obitelji je u kući ostavljala jednog svog člana u svrhu čuvanja sela i stada, odnosno plaćanja desetine, koja se i tada naplaćivala u naturi.²¹⁶ Na žalost, nisu poznati podaci o tadašnjoj sveukupnoj emigraciji dalmatinskog stanovništva.

I kasnije, sredinom prošlog stoljeća mnogi su Zagorci napuštali svoje domove i odlazili u Tursku u potrazi za zaradom najosnovnijih namirnica.²¹⁷ Međutim, kako se približavao kraj stoljeća tako je, čini se, jenjavalo iseljavanje Dalmatinaca preko kopnene granice, trajno ili privremeno; dostupni izvori pokazuju samo pojedinačna odlaženja, ali su i ona bila najvećim dijelom samo privremenog karaktera. Treba pak istaknuti da je seoski živalj otočkog i primorskog dijela pokrajine još u prvom dijelu stoljeća iz istih razloga iseljavao pojedinačno u prekomorske zemlje, a da je tek u zadnjoj četvrtini emigracija poprimila veće razmjere, što je predmet posebnih razmatranja.

ZAKLJUČAK

Kako smo vidjeli, Dalmacija je u prošlom i na početku našeg stoljeća kronično patila od deficitarnosti poljoprivredne proizvodnje, točnije, žitarica i povrća. Akcije vlasti nisu bile dovoljno efikasne jer se uglavnom radilo o deklaracijama i teoretskim raspravama. Slaba obrada i iskorištavanje zemljišnih fondova, izostanak upotrebe umjetnih gnojiva i ostalih agrotehničkih mjera učinili su da je Dalmacija još na raskršću XIX i XX stoljeća oskudijevala živežnim namirnicama, napose onim krušnim. Dapače, iako je bila još uvijek jedina pokrajina Austro-Ugarske isključivo agrarnog karaktera, ipak je njezina proizvodnja bila u prosjeku najslabija.

To je, razumije se, uvjetovalo stalnu oskudicu osnovnih živežnih namirnica u pokrajini, u prvom redu kod stanovništva kopnenog zaleđa. Oskudica je bila gotovo permanentno prisutna, ali je svejedno u povremenim valovima poprimala izrazito velike razmjere, kada se reflektirala u obliku drastičnih posljedica. To su bili glad, bolest, smrt, pauperizacija i iseljavanje. U razdobljima osobito velike oskudice seosko se stanovništvo prehranjivalo travama, korijenjem i još nekim nezdravim biljkama. Bič gladi je često harao čitavim selima ili regijama, uzrokujući malaksalost, bolesti i umiranje. Najteža posljedica je svakako bila povećana smrtnost gladnog seoskog življa, što je, međutim, jenjavalo kako je izmicalo stoljeće.

Ne našavši mogućnost prehrane svojih obitelji u domovini mnogi su žitelji kopnenog zaleđa tražili spas u privremenoj ili stalnoj emigraciji. To je samo djelomično ublažavalo ponekad očajno stanje Zagoraca, ali je ipak predstav-

²¹⁴ Isto, 17151.

²¹⁵ Isto, 15305, 17224.

²¹⁶ Isto, 15305, 15546, 20952.

²¹⁷ Ciampini, n. dj., 213.

ljalo stanoviti sigurnosni ventil. Siromašni su seljaci izlaz iz bijede tražili ponekad u pozajmici novca, ali su zapravo na taj način zapadali u potpunu pauperizaciju jer su vjerovnici bili pohlepni i nezajažljivi. Tako su mnogi ostajali bez ikakvog vlasništva, što ih je onda prisiljavalo na emigraciju, prosjačenje i gladovanje. Iako su vlasti pokušavale na razne načine ublažiti gotovo očajan položaj jednog dijela seljaštva pokrajine, ipak je ono kroz čitav promatrani period grcalo u neimaštini i bijedi, pritiskivano mnogim nedaćama. Može se slobodno reći da je tada Dalmacija svojim većim dijelom proživljavala konstantnu agrarnu krizu ako se problem promatra sa stanovišta proizvodnje i potrošnje osnovnih živežnih namirnica, što je sa sobom nosilo fatalne posljedice.

Zusammenfassung

ENTBEHRUNGEN UND HUNGERSNOT IN DALMATIEN IM 19. JAHRHUNDERT

*Sime Peričić, Zavod za povijesne znanosti JAZU, 57000 Zadar,
Oktobarske revolucije 8*

Im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts litt Dalmatien chronisch an defizitärer landwirtschaftlicher Produktion, da der damalige Bodenbestand ungenügend bearbeitet, Kunstdünger und andere agrotechnische Massnahmen kaum angewendet wurden. Die Aktionen der Behörden waren unzulänglich, denn es handelte sich dabei im allgemeinen um Deklarationen und theoretische Abhandlungen. Fast dauernd waren Not und Elend anwesend, besonders bei den Bewohnern des Hinterlandes, doch nahm in zeitweisen Wellen dieser Zustand ausgesprochen grosse Massstäbe an und hatte dann auch drastische Folgen, wie Hungersnöte, Krankheiten, Tod, Verarmung und Auswanderung. Die schwerste Folge war jedenfalls die erhöhte Sterblichkeit der hungernden Dorfbewohner, was jedoch gegen End des Jahrhunderts nachliess.

Da viele Bewohner des Hinterlandes keine Möglichkeit hatten, ihr Familien in der Heimat zu ernähren, suchten sie die Rettung in vorübergehender oder dauernder Auswanderung. Die armen Bauern versuchten manchmal dem Elend so zu entkommen, dass sie Geld aufnahmen, doch gerieten sie dadurch eigentlich in vollständige Verarmung.

So blieben viele von ihnen ohne ihr Hab und Gut, und dies wiederum nötigte sie auszuwandern, zu betteln und zu hungern. Man kann also ohne weiteres behaupten, dass der grösste Teil Dalmatiens im 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts ein ständige Agrarkrise durchmachte.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 13

ZAGREB

1980

IZDAVAČ: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Zagreb, Josip ADAMČEK, Zagreb, Ljubiša DOKLESTIĆ,
Zagreb, Hrvoje MATKOVIĆ, Zagreb, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, Zagreb,
Stefanija POPOVIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

NIKŠA STANČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šalžite na adresu: Izdavački servis »LIBER«, Savska cesta 16.

Cijena ovog broja iznosi

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni
rad SRH — VII.

RADOVI 13

Za izdavača
Prof. dr Josip Adamček

Lektor i korektor
Branko Erdeljac

Grafički oblikovao
Prof. dr Ivan Kampuš